

Röyük sanat
bahadırı

1115
236

Teymur ƏHMƏDOV
filologiya elmləri doktoru, professor

236060.

BÖYÜK SƏNƏT BAHAƏİRİ

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Elmlər Akademiyası

Bakı, "Nurlan", 2001

BÖYÜK SƏNƏT BAHADIRI

Teymur ƏHMƏDOV

“BÖYÜK SƏNƏT BAHADIRI”

Bakı, “Nurlan” - 2001, 121 səh.

Kitab müasir Azərbaycan ədəbiyyatının kərifeyi, dramaturgiya və teatr sənətinin yaradıcılarından biri — Cəfər Cəbbarlının anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuşdur. Burada böyük sənət bahadırının həyat və yaradıcılığına yığcam nəzər salınır, onun mühiti, yaradıcılıq əzabları, teatr aləmi ilə sıx bağlılığı barədə müasirlərinin xatirələri şərh edilir.

Geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuş bu kitab Cəfər Cəbbarlı irsi ilə maraqlanan ədəbiyyatsevərlər üçün qiymətli töhfədir.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının və teatr sənətinin yaranmasında Cəfər Cəbbarlının misilsiz xidmətləri olmuşdur. O, Azərbaycanın yeni səpgili dramaturgiyasının banisi, qüdrətli sənətkar kimi tanınır.

C.Cəbbarlının ədəbi-bədii yaradıcılığı çoxcəhətlidir. Lirik, satirik şer, poema, hekayə, kino-sənari, elmi, ədəbi-tənqidi məqalələr yazsa da, ona əbədi şöhrət bəxş edən misilsiz sənət inciləri - ölməz səhnə əsərləri olmuşdur.

Cəmiyyət otuz beş il - qısa ömür sürən yanar ürəkli C.Cəbbarlının ədəbi irsi Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi hadisələrlə zəngin həyatının böyük bir mərhələsini əks etdirən aynadır. Onun mövzu və janr baxımından rəngarəng yaradıcılığında müasir insanların həyatı, taleyi, arzu və əməli, sevinc və kədəri yüksək bədii ifadəsini tapmışdır.

Cəbbarlı ədəbi yaradıcılığa şerlə başlamışdır. İlk mətbu şeri “Bahar” 1915-ci ilin yazında “Məktəb” jurnalında dərc olunmuşdur. 1915-1916-cı illərdə “Babayı-Əmir”, “Qurtuluş”, “Dirilik” jurnallarında və qəzetlərdə onun çap etdirdiyi satirik

şerlərdə şəxsi mənfəətini güdən, lovğa burjuva ziyalları, ruhanilər, xalqın qayğısına qalmayan ictimai xadimlər tənqid edilirdi. Bu şerlərdə xoş tərəvət, xəlqilik, dərin ictimai pafos Sabir yaradıcılığının təsiri altında yaranırdı. İnqilabçı demokrat Şairin vətəndaş poeziyası C.Cabbarlının qabaqçıl ədəbi ənənələr çıxırna düşməsinə, ədəbiyyatın ictimai vəzifələrini başa düşməsinə ciddi təsir göstərir, ilk demokratik rüşeymlərin yaranmasına səbəb olurdu.

C.Cabbarlı bu dövrdə yazdığı hekayə və dram əsərlərində də cəmiyyətdəki zülmə və haqsızlığa qarşı çıxırdı. "Vəfalı Səriyyə və yaxud göz yaşı içində gülüş", "Aslan və Fərhad", "Mənsur və Sitərə" və s. əsərlərində yazıçı zəhmətkeş kütlələrin necə fəlakətli, faciəli şəraitdə yaşadığını acıb göstərirdi. Bu əsərlərdə köməksiz adamlara şəfqət hissi, zülmə nifrət oyatmaq - kövrək humanizm, nəcib insanı hissələr təbliğ edilirdi. ,

Gənc C.Cabbarlı ictimai ədalətsizliyə və zülmə qarşı fikirlərində ardıcıl deyildi. Birinci dünya müharibəsi illərində kapitalizm cəmiyyətinin törətdiyi xaosdan vahiməyə düşən, nicat yolları görə bilməyən xırda burjuva əhval-ruhiyyəsi gənc yazıçının dünyagörüşündə ziddiyyətə səbəb olmuşdu. Lakin o, nikbin idi; mətin, saf, fədakar qüvvələrin gələcəyinə inanırdı. Bu da onun yaradıcılığına təsirsiz qalmırdı.

"Solğun çiçəklər" dövrün ictimai-siyasi tələbləri səviyyəsində, dramaturji cəhətdən mükəmməl olmasa da, C.Cabbarlı burada ictimai yaranan cəsarətlə ağır, saf-çürük edirdi. Bu əsərdə milyonlar səltənətində mülkiyyətin, pulun dağıdıcı roluna nifrət və etirazı güclüdür. "Nəsrəddin şah" pyesində isə C.Cabbarlı böyük sələfləri M.F.Axundov, N.Nərimanov və Ə.Haqverdiyev kimi öz demokratik fikirlərini təbliğ etmək üçün tarixi hadisəyə əsaslanır. Burada gənc dramaturq mübariz qəhrəman problemini qoymuş, feodal istibdadına qarşı mütərəqqi qüvvələrin mübarizəsini vermişdir.

C.Cabbarlının ilk yaradıcılıq dövründə yazdığı satirik, link şerlər, hekayə və pyeslər ədəbi təcürbə idi. Lakin bunlar ədibin realizm yoluna düşməsinə ciddi təsir göstərmişdir. İctimai-məişət mövzularında yazılmış bu əsərlərdə burjuva-mülkədar cəmiyyətində olan ədalətsizliyə, zülmə qarşı nifrət təbliğ edilir, mübarizə meylləri güclənirdi.

Gənc dramaturq xarakter yaratmağa, ictimai-siyasi hadisələrin mahiyyətini açmağa çalışırdı. Lakin Bakı fəhlələrinin inqilabi mübarizəsinin böyük amalı C.Cabbarlıya tam aydın deyildi. Buna görə də, demokratik cəbhədə dayansa da, dünya-görüşündə olan məhdudluq ona ictimai-siyasi hadisələrin mahiyyətini dərk etməyə imkan vermirdi. 1918-1919-cu illərdə, vətəndaş müharibəsi və xarici müdaxilə dövrü qaragüruhçu, əksinqilabi təbli-

ğatın təsirinə məruz qalan C.Cəbbarlı burjuva millətçiliyi təsirini altına düşdü. "Kazım bəy" adlı yanmış bir povest, "Ulduz və ya Trablis müharibəsi", "Ədirnə fəthi", "Bakı müharibəsi" kimi mücərrəd, mürtəcə romantika üslubunda pyeslər yazdı. Əlbəttə, yaradıcılıq böhranı realizm yoluna düşən C.Cəbbarlı ədəbi aləminə səciyyəvi ola bilməzdi. Onun qələmə aldığı "Aydın" (1918), "İncə" (1920) və bir sıra əsərlər sübut edir ki, C.Cəbbarlı öz səhnəni başa düşmüş, məhdud cəhətlərdən uzaqlaşmağa çalışmışdır.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra C.Cəbbarlının dünyagörüşündə ciddi dönüş yarandı. 1920-ci ilin may-iyul aylarında "Azərbaycan müvəqqəti inqilab komitəsi əxban"nda və "Kommunist" qəzetində əməkdaşlıq edən C.Cəbbarlı yeni cəmiyyətin möhkəmlənməsi uğrunda mübarizənin ön sıralarında durdu. Bu dövrdə C.Cəbbarlı təhsili davam etdirməyə fürsət tapdı. O, politexnik məktəbində, Azərbaycan Dövlət Universitetinin tibb, sonra isə Şərq fakültələrində oxumaqla yanaşı, "Qızıl qələm", "Maarif və mədəniyyət", "Molla Nəsrəddin" jurnallarında bədii əsərlər, elmi-publisist məqalələr yazıb dərc etdirdi. Bu dövrdə C.Cəbbarlının "Aydın" və "Oqtay Eloğlu" pyeslərini başa çatdırması və tamaşaya hazırlanması maraqlı idi. Dramaturqun ictimai ədalətsizliyin, cinayət və fəlakətlərin kökünü kapitalizm mü-

nasibətlərində, burjuva əxlaqında tapması onun həyat hadisələrinə yeni, ayıq münasibətilə bağlı idi.

C.Cəbbarlı axtarış yollarında idi. Burjuva-mülkədar cəmiyyətinin fəlakətlərinə qarşı nifrət və bənşəmzəlik hissi doğuran "Qız qalası" poemasında nəzərəçarpan inqilabi xarakterli romantika onun yaradıcılığında uğurlu dönüşü sübut edirdi. C.Cəbbarlı yorulmaq bilmədən çalışırdı: o, Şekspirin "Hamlet" faciəsini, F.Qladkovun "Sement" əsərindən bir parça, L.N.Tolstoyun "Uşaqlıq" povestini, M.Qorkinin "Üzügülər" hekayəsini tərcümə etməklə yanaşı, "Dilbər" hekayəsini, bir sıra satirik şerlər və felyetonlarını yazıb çap etdirmişdir.

Gərgin yaradıcılıq axtarışları C.Cəbbarlının məfkurəvi yüksəlişinə təsirsiz qalmırdı.

C.Cəbbarlı "Od gəlini" romantik faciəsini yaratdı. Burada xalq sərkərdəsi Babəkin başçılığı ilə zəhmətkeş kütlələrin ərəb işğalçılarına qarşı qəhrəmanlıq mübarizəsi yüksək sənətkarlıq qüdrəti ilə təsvir edilmişdir. "Od gəlini"ndə feodal-patriarxal həyatın amansızlığı, islam dininin mürtəcə mahiyyəti işə olunur. Bu əsər ədəbi aləmdə böyük hadisə oldu.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ilk təşəkkül dövründə C.Cəbbarlı burjuva-meşşan məfkurəsinə qarşı mübarizə aparən yazıçılar platformasında dayanmışdı. O, köhnə mürtəcə ideologiyanın və dini fanatizmin qalıqlarını aradan qaldırmaq üçün

əlindən gələn əsirgəmir. Onun bu dövrdə yazdığı "Sevil" pyesi həyatın, ictimai-mədəni inqilabın tələblərindən yaranmışdı. Yeni cəmiyyət qadına azadlıq, təhsil hüququ, ictimai fəaliyyət üçün geniş imkan vermişdi. Lakin hələ də ailədə qadına köhnə dini münasibət, mühafizəkarlıq davam edirdi. C.Cabbarlı "Sevil"də mürtəce burjuva əxlaqını ifşa etməyi, köhnə düşüncəli adamları, mühafizəkar burjuva ziyalıları məhvədicə bir tənqid atəşinə tutmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Sevil obrazında azadlığa çıxmış bəxtiyar qadının yalnız dünənki aqibətini deyil, müasir həyatını, gələcəyini sənət qüdrəti ilə inandırıcı, canlı verə bilmişdi. Sevil azadlığın, xoşbəxt həyatın həsrətini çəkən Şərq qadını dünyasının "dan ulduzu" idi. Onun simasında Azərbaycan qadınının tarixi faciəsi, taleyi, yeni dövrdə əldə etdiyi azadlığın mənası əksini tapmışdır. Sevilin qələbəsi yeni həyatın qələbəsi idi. Əsərdə bütün qəhrəmanlar ictimai-siyasi hadisələr fonunda inkişafda, dəyişmə prosesində verilmişdir. Burada kapitalizm cəmiyyətinin hüceyrəsinə təşkil edən burjuva-meşşan ailəsinin yeni dövrdə yaşamağa qadir olmaması, həyatın səhnəsindən çıxması göstərilir. "Sevil" pyesində C.Cabbarlı realizminin inkişafı aydın nəzərə çarpır.

"Sevil"dən sonra C.Cabbarlı idedinin yeni inciləri – "Almaz", "1905-ci ildə" pyesləri meydana çıxdı.

Sovet hökumətinin qolçomaqları məhdudlaşdırmaq siyasəti yeritdiyi dövrdə mərkəzdən uzaq, geridə qalmış bir kənddə gərgin ictimai həyatı "Almaz" pyesində əksini tapmışdır. Burada yeni qüvvələrlə kollektiv təsərrüfatın sürətlə irəliləməsinə mane olan qolçomaq ünsürlərin gərgin mübarizəsi verilmişdir.

C.Cabbarlı məhsuldar, gərgin yaradıcılıq dövrü keçirir: ssenarist, kino-rejissoru, tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərir. "Sevil", "Almaz", "1905-ci ildə" pyesləri əsasında kino-ssenari yazır, Şekspir, Şiller, Bomaşev, Slavın, Ostrovski kimi rus və Qərbi Avropa dramaturqlarının səhnə əsərlərini tərcümə edir.

Yeni cəmiyyətdə xalqların sıx əməkdaşlığı C.Cabbarlının ilham mənbəyinə çevrilmişdi. 1929-cu ildə Zaqafqaziya xalqlarının həyatı, məişəti ilə yaxından tanış olmaq imkanı onda gənc nəslə tarixi keçmişin "qara kitabı" ilə tanış etmək fikri oyatmışdı.

"1905-ci ildə"nin ideya-siyasi mənası Azərbaycan və erməni xalqlarının məişətində, psixologiyasında və adət-ənənələrində olan ümumi cəhətləri, qədimdən bəri qarşılıqlı mehriban qonşuluğu əks etdirməklə bitmir, bu pyes həm də tarixi inkişafda zəhmətkeş kütlələrin rolunu dolğun əks etdirən abidədir.

Bu pyesdə, C.Cabbarlı özü etiraf etdiyi kimi,

"Bakıda olan bütün inqilabi hadisələr" təsvir etməyi qarşısına məqsəd qoymasa da, qələmə aldığı müəyyən bir xəttə Bakı proletariatinin inqilabi hərəkatı, onun təsiri, kəndli gənclərin mübarizə yolu canlı lövhələrlə verilmişdir.

"1905-ci ildə" pyesi öz təvətinə saxlayan klassik əsərdir. Bu gün ölkəmizdə beynəlmiləçiliyin möhkəmlənməsinə xidmət edən bu pyes, eyni zamanda dünya xalqları arasında irqi ayrıseçkilik və dini ixtilaf yaymaqla kiçik millətləri bir-birinə qarşı qoyan mürtəce qüvvələrə qarşı nifrət və qəzəb hissi oyadır.

Ədəbiyyata və teatra yüksək tələblə yanaşmaq, gənc qüvvələrə, mütərəqqi sənətə geniş yol açmaq, beləliklə, yüksək səhnə mədəniyyətinə yiyələnmək üçün mücərrəd romantikaya, mühafizəkarlıq və köhnəliyə qarşı mübarizə axtarışlar fədisi C.Cabbarlına düşündürürdü. O, "Dönüş" pyesində yenilik uğrunda qəti mübarizənin parlaq lövhəsini yaratmışdır. Lakin burada teatra, ədəbiyyata yüksək tələbkarlıq hissi, qaynar yaradıcılığa çağırış olsa da, bədii ümumiləşdirmə zəif olduğundan müvəffəqiyyət qazanma bilməmişdir.

Bu dövrdə C.Cabbarlının üzərində işlədiyi "Yaşar" pyesi də uğurlu oldu. Bu əsərdə kollektiv təcərrüfat hərəkatının yüksəlişi şəraitində baş verən yeni hadisələr işıqlandırılmışdır. Qüvvətli yenilik hissi, yeni düşüncəli adamın formalaşması prose-

si, yeni mənəvi keyfiyyətləri pyesdə rəğbətlə göstərilmişdir.

"Yaşar" pyesini C.Cabbarlının məfkurəvi və bədii yüksəlişində zirvə saymaq olar. Yaşar obrazı dramaturqun müsbət qəhrəmanları içərisində öz kamilliyi cəhətdən fərqlənir. Akademik Məmməd Arif sənətkarın yaradıcılıq yoluna həsr etdiyi monoqrafiyasında yazırdı ki, "Aydından Yaşaradək gələn inkişaf yolunda Cabbarlının müsbət qəhrəmanı mənəvi cəhətdən təkmilləşmiş, yeni həyatın həqiqi qurucusuna çevrilmişdir" (Məmməd Arif. Seçilmiş əsərləri. İkinci cild, Bakı, 1968, səh. 207).

1932-1934-cü illərdə C.Cabbarlı Amerika-İngilis imperializminin Şərqdə müstəmləkəçilik siyasətini ifşa edən "Əfqanıstan" dramı üzərində düşünür, plan tərtib edir. Bu vaxt "Pravda" qəzeti üçün "Bakı" hekayəsini yazır. Sonralar "Firuzə" adı ilə dərc olunan bu hekayədə neft Bakısını keçmiş və müasir həyatı dərin vətənpərvərlik hissi ilə qələmə alınmışdır.

Bu dövrdə C.Cabbarlı Azərbaycan opera və kino sənətinin inkişafı uğrunda ciddi çalışırdı. Məşhur sovet bəstəkar R.M.Qliyerin "Şah Sənəm", erməni bəstəkar Mailyanın "Səfa" operasına libretto yazır. "Almaz", "1905-ci ildə" kino-senarilərindən sonra C.Məmmədquluzadənin "Ölümlər" komediyası əsasında, eyni adlı sənəri üzərində işləyir, "Qorxulu Tehran" kino-senarisi onun fikrini məş-

ğul edir. C.Cabbarlı nədən yazırsa-yazsın "vətənin, əməkçi xalqın gələcək səadətini təminədi əsərlər" qələmə almağa cəhd edirdi. C.Cabbarlı yazırdı: "Bu saat Azərbaycan dramaturgiyasının qarşısında geniş, azad yaradıcılıq yolu açılmışdır. Heç bir yerdə, heç bir ölkədə bizim ölkədə olduğu kimi, dramaturqun, yazıcının qarşısında belə geniş fəaliyyət imkanı yoxdur..."

Klassik ədəbiyyat nümunələrindən tənqidi surətdə istifadə edərək keçmiş ədəbiyyatdan ən yaxşı və qiymətli cəhətləri götürərək...

Günün tələblərinə cavab verən əsərlər yaratmağa çalışacağam!" ("Zarya Vostoka" qəzeti, 4 oktyabr 1934-cü il).

C.Cabbarlının ədəbi irsi xalqın milli şöhrəti, mənəvi sərvəti, misilsiz sənət inciləridir. XX əsrin mürəkkəb, ziddiyyətli dövründə Azərbaycan xalqının həyatı və mübarizə yolu onun səhnə əsərlərində inikasını tapmışdır: burada xalqın məişəti, adət-ənənəsi, əməl və arzulannı, ideali, yaşamaq ehtirası ecazkar sənətin qüdrəti ilə ustalıqla verilmişdir.

C.Cabbarlı böyük sənətkar idi. O, xalqını yanar üləklə sevirdi. Odlar yurdunun qədim tarixi keçmişini, müasir həyatı və gələcək taleyi onun sənətkar qəlbini həmişə narahat etmişdir. C.Cabbarlı Azərbaycanın bəxtiyarlığını, xoşbəxtliyini xalqların monolit birliyində görür, mənəvi bağlılığı yüksək tutur,

tərənnüm edirdi. Çünki C.Cabbarlı ümumbəşəri idealları qarşı idi.

C.Cabbarlı qədim, dünyaşöhrətli, zəngin Azərbaycan mədəniyyətinin həqiqi varisi idi. O, həm də qonşu qardaş xalqların milli ədəbiyyatını, Avropa və Şərqi mənəviyyat xəzinəsinin sənət incilərini sevə-sevə öyrənir, onlardan böyük sənətin sirrini əxz edirdi. Ona görə də Azərbaycanda böyük intibah dövrü – köhnə dünyanın xarabalığı üzərində yeni cəmiyyət qurulduğu dövr gərgin mübarizələr şəraitində C.Cabbarlı öz nurlu zəkası, uzaqqörənliyi və böyük ürəyi ilə qabaqcıl tərəqqipərvər ideyaların mücahidi oldu. Onun mahir qələmi ilə yaratdığı sənət dünyasında qabaqcıl ideyaların, canlı fikirlərin, humanist arzu və əməllərin tərəvəti bədi inikası bu cəhətdən səciyyəvidir.

C.Cabbarlının gərgin ictimai hadisələr, sinfi çarpışmalar mühitində təsvir etdiyi rəngarəng obrazlar qalereyası, canlı həyat lövhələri ürəkləri fəth edir. Çünki C.Cabbarlı sənətinə geniş vüsət, tərəvət və ölməzlik vəsiqəsi verilmişdi.

C.Cabbarlı öz dövrünün oğlu idi. Onun sənət fırçasından çıxan bütün əsərlərdə müasirlik ruhu hakimdir, həm də istiqbalın hərərətlı nəfəsi duyulur. C.Cabbarlının sənətdə açdığı bu işıqlı, geniş yol müasir Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf yolunu müəyyən etdi. M.İbrahimov, M.Hüseyn, S.Rüstəm, S.Vurğun, Sabit Rəhman, R.Rza,

Z.Xəlil, İ.Əfəndiyev və b. sənətkarların yaradıcılığında C.Cabbarlı ənənəsinin yaşaması, C.Cabbarlı sənətinin məna gözəlliyinin yeni çalarlarının, yeni tərəvətinin olması buna şəhadət verir.

Xalq yazıçısı Mehdi Hüseyn Azərbaycan dramaturgiyasına C.Cabbarlının gətirdiyi yeniliyi mübarizə ehtirasında, dərin nikbinlikdə, vüsətli, canlı bədii dildə, azad insan idealında və təsdiqedicilikdə görürdü. O, C.Cabbarlının şərəfli yaradıcılıq yoluna müasir mədəni inkişafın yüksək zirvəsindən nəzər salaraq daxili bir inamla yazmışdır: "O, yalnız bugünün sənətkarı deyildir. O, həm də gələcək dünyanın sənətkarıdır!" (Mehdi Hüseyn. Ədəbiyyat və sənət məsələləri. Bakı, 1958, səh. 160).

1979-чу ил.

XATİRƏLƏRDƏ QALAN İZLƏR

Bir həqiqət, bəlkə canlı bir xəyal kimi;
Müqəddəsdir Cabbarlının söz ülviyyəti.
Qanad gərsin üfüqlərə bir qartal kimi,
Xalqımızın böyük qəlbi, böyük sənəti!

alq şairi Səməd Vurğun ölməz Cəfər Cabbarlı dühasına doğma xalqın böyük qəlbi, böyük sənəti kimi baxmaqda nə qədər haqlıdır! Azərbaycan mədəniyyətində Cəfər Cabbarlının əzəmətli abidəsi yüksəlir. Səməd Vurğun onu M.F.Axundov və C.Məmmədquluzadədən sonra XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ən görkəmli şəxsiyyəti hesab edir, ədəbi üfüqlərdə tutduğu mövqeyi yüksək qiymətləndirirdi: "Cabbarlı Azərbaycan klassik dramaturgiyası və klassik şeri zəminində yetişmiş, milli ədəbiyyatımızın ən gözəl ənənələrini inkişaf etdirmiş, yeni bir dramaturgiya ədəbi məktəbini yaratmış bir şəxsiyyətdir." (Səməd Vurğun. Əsərləri, Beşinci cild, Bakı, 1972, səh. 303).

Başı ağ örpəkli uca dağların əzəməti insanı hey-rətə salır. Cəfər Cəbbarlı sənəti də belədir. Bu sənət dünyası o qədər zəngin, rəngarəng və tərəvətlidir ki, onun əsrarlı əzəməti insan qəlbində nəcib hisslər, xoş duyğular oyadır: Onu həyatın çətinliklərinə qarşı sinə görməyə, mübariz olmağa, yaşay-yaratmağa səsleyir.

Cəbbarlığın ölməzliyi və döyüşkən ruhu istər-istəməz böyük sənətkarın qeyri-adi şəxsiyyətini xatırladır.

Azərbaycan ədəbiyyatında incilər yaradan Cəbbarlığın şəxsiyyəti, nəcib insani keyfiyyətləri onun istedadının ülviyyətini hərtərəfli, bütövlükdə dərk etməyə, yazıb-yaratmaq ehtirasını və yeni sənət uğrunda fədakarlığını başa düşməyə kömək edir.

Cəbbarlığın bədii yaradıcılığı, estetik aləmi onun şəxsiyyəti haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Lakin böyük sənətkarın fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətlərini bütün təfərrüatı ilə aşkara çıxarmaq, tədqiq etmək üçün kövrək xatirələri gözəndən keçirmək vacibdir. Çünki Cəbbarlığın ədəbi mühiti, insanlara münasibəti, zövqü, xasiyyəti, meyl və sairə müasirlərinin xatirələrində müəyyən dərəcədə öz ifadəsini tapmışdır. Bunları bilmədən onun bədii yaradıcılığını, sənət aləmini hərtərəfli, tam dolğun təsəvvür etmək çətinidir. "Hər hansı yaradıcı şəxsiyyəti öyrənmək bir çox mühüm yaradıcılıq prob-

236069.

Böyük sənət bəhədri

lemlərini həll etməyə, vacib estetik, ədəbi-nəzəri məsələləri aydınlaşdırmağa kömək edir, sənətkarın metodu, üslubu, mövzuları və onların arasındakı əlaqə haqqında konkret fikir söyləməyə imkan yaradır... (Bax: Kamal Talıbzadə. Sənətkarın şəxsiyyəti. Bakı, 1978, səh.92).

Cabbarlının bədii yaradıcılığı milli ədəbiyyatın inkişafında yeni mərhələdir. Yeni tarixi şəraitdə Cabbarlı xalq həyatının geniş səhnələrini ən güclü, ən təsirli lövhələrdə təsvir edən ilk qüdrətli sənətkar idi. “Əməkçi insanların həyatı və mübarizəsi, qadın azadlığı, xalqlar dostluğu, köhnə cəmiyyətin qalığı olan mənəvi-əxlaqi çürüntülərə qarşı amansız mübarizə Cabbarlının əsərlərində yüksək bədii ifadəsini tapmışdır” (Mirzə İbrahimov).

Cabbarlı tendensiyalı yazıçı idi. İctimai ideya, əqidə və fikirlər onun bədii əsərlərində hadisələrin təbii inkişafında, mahiyyətində həkk olunmuşdu. Cabbarlının tükənməz istedadının bəhrəsi olan bu əsərlər yeni dövrün salnaməsi idi. Xalq yazıçısı, akademik M.İbrahimov Cabbarlının bədii yaradıcılığını öz dövründə Azərbaycan ədəbiyyatının zirvəsi və xalqımızın bədii dühasının böyük qələbəsi kimi qiymətləndirməsi təsadüfi deyildi.

Cabbarlı bəşəriyyətin ən qabaqcıl ideallarına xidmət etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu.

Məşhur latış yazıçısı Yan Sudrabkaln əməlpər-

vər sənətkarı ədəbi üfüqlərdə yeni yollar salan mübariz bir əsgər hesab edirdi. O yazırdı ki, “Hətta gənclik çağının anlaşılmaz xəyal və axtarışlarına aludəçilikdə belə Cabbarlının qəlbi atəşlə dolu olmuşdur”.

Cabbarlı ibtidai təhsilini Bakıda, Dağlı məhəlləsində, şair Mirzə Əbdülqədir Vüsaqinin yeni tipli məktəbində almışdır. Onun şərə, sənətə həvəsi elə bu dövrdə yaranmışdı. O ilk şerində məhəllə mol-lasının tamahkarlığını tənqid etmişdir.

Yeddi saylı Bakı rus-tatar məktəbində istedadı, zəkası və qeyri-adi davranışı ilə hamının diqqətini cəlb edən Cabbarlının Sabiranə satiraları və lirik şerləri “Kəlniyyət”, “Məzəli”, “Məktəb” və s. jurnallarında çap olunurdu. Görkəmli yazıçı və pedaqoq Abdulla Şaiq səmimi və mehriban şagirdinin müvəffəqiyyətinə ürekdən sevinir, onun şerlərini oxuyub xeyrxah məsləhətlər verirdi (Abdulla Şaiq. Əsərləri. V cild, B., 1978, səh.272).

Bakı politexnik məktəbində oxuduğu dövrdə din xadimlərini, müstəbid hakimləri və məmurları Cabbarlı daha cəsarətlə satira atəşinə tutmuşdur. Şəmsəddin Abbasov öz xatirəsində yazır ki, məhərrəmlikdə avam kütlə molla və axundların təhriki ilə şaxsey-vaxseyə gedir, zəncir vurur, baş yarırdı. Bu vaxt məhəllə cavanları Cabbarlının şerlərini məsciddə avazla oxuyar, zəncirvuranlar da şerin

Böyük sənət bəhədri

ahənginə uyğun zənciri kürəklərinə vurub sözləri təkrar edərdilər:

Gülzari-vətən soldu,
Millət xari-zar oldu,
Hamı payımal oldu,
Dur, ey xar olan millət!..

Bu sözləri minbərdə eşidən axund qəzəblə bağırrı: — Nə millət! Nə vətən! Rədd olun buradan kafirlər!..

Zəncir vuranlar axundu döymək üçün minbəri çevirmək istəyəndə ağsaqqallar işə qarışır (Bax: Böyük sənətkar. B., 1976, səh.91; Sona xanım Cabbarlı. Onu kim unudar. B., 1969, səh.33).

Əlbəttə, belə hadisələr xalqın xoş güzəranını, səadətini düşünən gənc şairə təsəlli ola bilməzdi. Doğrudur, Cabbarlı hələ həyatın ziddiyyətlərindən baş açmır, nicat yolunu isə avam kütlələrin qəflətdən ayılmasında, maarif ziyasında görürdü. Ona görə də, köhnə dünyanın eybəcərliklərini açıb göstərmək, ürək sözlərini xalq kütlələrinə çatdırmaq üçün geniş tribuna axtarırdı.

1913-cü ildə Cabbarlı ilk hekayəsini qələmə alır, onu “İqbal” qəzetinin baş mühərriri, tanınmış hekayənəvis və münəqqid Seyid Hüseynə oxuyur. Seyid Hüseyn yazır ki, hekayəni qəzətdə buraxmaq mümkün deyildi. “Buna baxmayaraq, üslub və ifa-

dəsində bir canlılıq duyulurdu. 13-14 yaşlı bir çuçuqda istedad müşahidə olunurdu. Mən ona bir sıra göstərişlər verdim. Hekayəsini tənqid edib, zəif cəhətlərini qeyd etdim”.

1912-ci ildən Cabbarlı “Kəlbiyyət”, “Məktəb”, “Babayi-Əmir”, “Molla Nəsrəddin”, “Qurtuluş”, “Tuti” və s. jurnallarda “Cəfər Cabbarzadə”, “Sancaq”, “Qəyur əyyar”, “Şəbrəng əyyar”, “Əyyar kəməşüür” və s. imzaları ilə əsərlərini dərc etdirir. Onun ilk şeri — “Bahar” “Məktəb” jurnalının 1915-ci il 3 aprel tarixli 6-cı sayında çap olunmuşdur.

Həmin il “Qurtuluş” jurnalının keçirdiyi müsabiqədə birinciliyi qazanan üç əsərdən biri — “Bakı sənaye məktəbinin şagirdi Cəfər Cabbarzadə”nin “Qürub çağı bir yetim” şeri idi.

Cabbarlı sənətinin pərəstişkarlarından biri yazıçı Məmməd Əkbərdən soruşur: “Böyük sənətkar öz həyatında, xasiyyətində hansı keyfiyyətləri ilə fərqlənirdi?” Məmməd Əkbər öz istedadlı həmkarını belə səciyyələndirmişdir: “Sadəliyi və təvəzökarlığı, hər bir insanın, xüsusən xalqa bağlı olan, xalqdan öyrənən və xalq üçün yazıb-yaradan sənətkarın yaşayışı, böyüklüyü onun sadəliyidir. Cəfər Cabbarlı geyimində də, danışığında da, böyükdən tutmuş-kiciyə kimi, hamı ilə rəftarında da sadəliyin və təvəzökarlığın mücəssəməsi idi. Həm əvəzsiz

sənətkar, həm də büllur kimi gözəl insan idi”.

Cabbarlının müasirləri — yaxın tanış və dostları öz xatirələrində onun son dərəcə sadə, səmimi və təvazökar insan olmasını söyləmişlər.

Cabbarlı özündən xeyli böyük həmkarı Seyid Hüseyinlə yaxın dostluq edir, onun tövsiyələrinə mənəvi ehtiyac duyurdu.

Cabbarlı yüksəliş yollarında idi. Səhnə əsərləri gənc müəllifinə şöhrət qazandırmışdı. Seyid Hüseyin yazır ki, belə şəraitdə Cabbarlı “özünü qətiyyətlə bir yazıçı kimi göstərməzdi. Onda bəzi gənc yazıçılarda görünən lovğalıq yox idi. O, özünü bir həvəskar adlandırır. Cəfər həmişə yaş etibarını özündən böyük yazıçılara ehtiramla yanaşmış, onlardan bir şey öyrənmək istərdi. Bizim söhbətimiz yaxşı tutardı. Hər kəslə mübahisədə inad göstərən Cəfər, nə isə mənimlə heç mübahisəyə girişməz, yalnız sual verib, cavab istərdi” (Orada səh.10).

Cəlil Məmmədquluzadənin köhnə dostu, molla-nəsrəddinçi Mirzə Məmmədli Sidqi Səfərov da Cabbarlına yaxından tanıyır, onun haqqında ehtiramla söhbət açır.

Mirzə Məmmədli Sidqi Səfərov Bakıya köçdükdən sonra onun evinə həmişə dost və tanışları — Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyin Cavid, Abbas-mirzə Şərifzadə, Mustafa Mərdanov və digər yazıçılar, sənət adamları toplaşardılar. Onlar ədəbiyyat,

tarix və incəsənət məsələləri ətrafında qızgın söhbətlər edirdilər. Mirzə Məmmədli Sidqi Səfərov öz xatirəsində yazır: Cəfər bu məclislərin yaraşığı idi, hamı onu böyük məhəbbətlə sevdi. “Cəfərin yaş etibarını ilə məclisdəkilərdən kiçik olmasına baxmayaraq, o, mübahisələrdə öz bacarıq və istedadı ilə hamını heyran edirdi. Cəfərin həyat və cəmiyyətlə haqqında yürütdüyü fikirlər doğrudan da böyük zəka sahibinin kəlamlarına bənzəyirdi”.

Cabbarlının sadə, ağıllı, səmimi münasibəti, təvazökarlığı onu hamıya doğma etmişdi. O, məclisə gəlməyəndə böyüklər də, kiçiklər də darıxardı. Mirzə Məmmədli Sidqi Səfərov yazır: “Cəfər mənə həmişə: “Mirzə” — deyər müraciət edər. Bir dəfə necə oldusa, mən də ona: “Mirzə”, — deyər müraciət etdim Cəfər yoxdur. O, elə başa düşdü ki, mən onu zarafatla belə çağırırdım. Bunun mənəsinə soruşanda dedim: “Cəfər, sən yaşca kiçik olsan da, bizim hamımızın böyük qələm yoldaşısan. Biz qocalmışıq şəmimiz sönməkdədir, elə bir iş də görməmişik. Sənin isə istedad məşəlin indi alov saçır.

Hamımız güldük. Lakin Cəfər gülmedi. Mən bunun mənasını yaxşı başa düşürdüm. Cəfər tərif sevməzdi. O, çox təvazökar bir şəxs idi”.

Cabbarlı sadə insan idi. O özündən yaşca kiçik həmkarları ilə rəftarında, söhbətlərində sadə, səmimi olduğuna görə, hamı öz sevincini, kədərini on-

dan gizlətməzdi, onu özünə yaxın dost bilərdi. Bu cəhətdən xalq şairi Rəsul Rzanın Cabbarlı ilə tanışlığı barədə dediği sözlər çox səciyyəvidir. O yazır: "...mənə elə gəlir ki, biz onunla həmişə tanış idik. Bu tanışlığımızın axırı olmadığı kimi, əvvəli də yoxdur. Bu tanışlıq öz-özünə, elə təbii yaranmışdı ki, onun başlanğıcı deyil, özü, hərarəti, səmimiyyəti, bəzən məzəli söhbətlərdə, bəzən də sərt münaqişələrdə keçən dəqiqələrinin, saatlarının dadı, duzu qalmışdır" (Rəsul Rza. Mənim fikrimcə... (məqalələr), B., 1967, səh.96.)

O zaman on-on beş illik ədəbi təcrübəyə malik, tanınmış yazıçı ilə gənc şairin tez-tez görüşməsi, söhbətləri, şübhəsiz ki, Cabbarlının sadəliyi, təvazökarlığı ilə bağlı idi.

"C.Cabbarlı son dərəcə təvazökar bir adam idi. O, əsərləri haqqında ən adi adamların rəyini dinləyirdi".

Rəsul Rza "Dönüş" pyesinin ilk tamaşalarının birində lojada dramaturqla yanaşı əyləşdiyini, tamaşa zamanı aldığı ilk təəssüratını — "ayrı-ayrı obrazlar, əsərin bəzi cəhətləri haqqında fikrini" ona cəsarətlə söylədiyini xatırlayır. O yazır: "Tamaşa qurtaranda mən: "Dönüş" o biri əsərlərindən zəifdir" — deyə fikrimə yekun vurdum. Cəfər həyəcanla "Yox, yox, — dedi— "Dönüş" mənim bu vaxtacan yazdığım və bundan sonra yazacağım

əsərlərin hamısından yaxşıdır". Birdən onun səsi dəyişdi, gözləri elə bil ki, yaşardı. Çəsməyini çıxartdığından bu gözlərdə qəribə, aciz, köməksiz bir ifadə vardı. Elə bil ki, onun bayaqkı qaynar, nüfuzedicisi və həmişə xəfif bir təbəssüm gizlənmiş gözlərini dəyişib, yerinə, bir ana nəvazişinə, bir dost yardımına möhtac olan gözlər qoydu. Qolumdan tutdu və alçaq bir səslə "Ata-ana öz şikəst balasını bütün övladlarından çox istəyər" dedi.

Biz bir kəlmə söz deməyib ayrıldıq. Sonralar söhbətlərimiz zamanı mən inandım ki, bu sözlər, gəlişigözəl bir söz kimi deyilməyib, o, doğrudan da, bu əsərini xüsusi bir məhəbbətlə sevir".

Cabbarlının səhnəyə qoyulan hər bir pyesi yeni mədəni hadisəyə çevrilirdi. Ədəbi tənqid tamaşanı qızgın müzakirə edir, haqlı-haqsız ittihamlar olurdu. Lakin geniş tamaşaçı kütləsi hər bir əsəri böyük rəğbətlə qarşılayardı. Onlar "...Cəfəri gurultulu və qurtarmaq bilməyən alqışlarla səhnəyə gəlməyə məcbur edirdilər. Zal ayağa qalxardı. O isə utana-utana xalqa baş əyər, bir an tez səhnədən çıxmağa tələsərdi".

Qocaman jurnalist Qulam Məmmədli həmin dəqiqələrin şahidi olmuşdur. O, xoş anları xatırlayırdı: "Cəfər! Sən nə qədər böyük, böyük olduğun qədər də təvazökar, sadə və səmimi bir insan idin!" — deyə "onun ətrini əsərlərindən" alırdı.

“Solğun çiçəklər”, “Aydın”, “Od gəlini”, “Almaz”, “Sevil”, “1905-ci ildə”... pyesləri ilk tamaşadan hamının qəlbinə, hissəsinə hakim kəsilmişdi. Bu əsərlər Cəbbarlıya istedadlı dramaturq kimi ümum-xalq şöhrəti qazandırmışdı.

Sona Cəbbarlı “Onu kim unudar” kitabında yazır ki, “Ömrünün sonuna yaxın, artıq tək-cə Azərbaycanca deyil, bütün Sovetlər ölkəsində tanınmış bir dramaturq ikən, ona belə bir sual verdim:

—Ay Cəfər, hamı Yazıçılar İttifaqının üzvüdür, bəs, sən niyə oraya daxil olursan?

O, gülə-gülə dedi:

—Oraya böyük yazıçıları qəbul eləyirlər. Mən hələ nə yazmışam ki, yazıçı olum. Qoy bir az da yazım, sonra bu barədə fikirləşərik.

Bu təvazökarlığına baxmayaraq, ömrünün son ilində 1934-cü ilin martında Cəfəri Azərbaycan Yazıçıları İttifaqına üzv qəbul etdilər. Həmin ilin avqustunda isə o, Ümumittifaq Sovet Yazıçılarının I qurultayında İttifaqın İdarə Heyətinə və Rəyasət Heyətinə üzv seçildi.

Qurultaydan qayıdanda onu təbrik etdim:

—Ay Cəfər, bəs, deyirsən yazıçı deyiləm, amma gör səni haraya seçiblər.

—Hə, Sonası, indi deyəsən bir ba..laca yazıçıya oxşayıram”.

Buna baxmayaraq, Cəbbarlı öz böyük mükafatı-

nı zəhmətin bəhrəsində görür, xalq həyatını yüksək bədii lövhələrdə yaratmağa çalışırdı.

Cəbbarlı vətəndaş yazıçı idi. O, yeni cəmiyyətin xalqların mədəni inkişafı üçün yaratdığı geniş imkanları görürdü. O, həm də görürdü ki, keçmişdən miras qalmış geriliyi aradan qaldırmadan, feodal həyatın qalıqlarını yox etmədən müasir dövrün tələbləri ilə ayaqlaşmaq çətindir. Belə bir mədəni inqilab dövründə Cəbbarlı hər bir yazıçının vəzifəsini kütlələrin məfkurəvi inkişafı uğrunda mübarizədə görürdü. Özü də tufanların qaynağında mübarizə aparır, bacarığını əsirgəməirdi.

Cəbbarlı yazıb-yaratmağı, yeni əsərlərin təsiri ilə kütlələrin şüuruna, mənəvi aləminə yol tapmağı özünün müqəddəs vəzifəsi bilirdi.

Cəbbarlı bilirdi ki, tamaşaçının hissəsinə və ağılına təsir edə bilən pyeslər yaratmaq üçün dramaturq zəngin ədəbi irsi dərinədən öyrənməli, əməkçi kütlələrin qanına ana südü ilə hopmuş əlvan milli formalar axtarıb tapmalıdır.

Cəbbarlı sözün həqiqi mənasında, “insan qəlbinin mühəndisi” idi. Yeni mündəricəli milli dramaturgiyanın ilk təməlini qoyan Cəbbarlı bilirdi ki, nəzəri biliyə, xalqın zəngin söz xəzinəsinə sahib olmadan, həyatı öyrənmədən həqiqi sənət əsəri yaratmaq olmaz. O yazırdı ki, sənətkar cansız, gurultulu sözlərlə canını qurtara bilməz. “O, həyatı öy-

rənməli, həyatdakı bütün xarakter, tipik və hətta bir çoxlarının görə bilmədiyi momenti görməli, bu həyatdakı mübarizənin ümumi mənasını tapmalı və onları cəsur və nəfis boyalarla bədii şəklin, təminin və aydınlığın layiqli yüksəkliyinə qaldıra biləlidir”.

Cabbarlı novator yazıçı idi. O, müasir həyat həqiqətini qələmə aldığı zaman hadisələrin gələcək inkişafını təsəvvür edə bilirdi. Həyatın dərinliklərinə nüfuz etmək bacarığı “onun bədii istedadının ən heyrətamiz xüsusiyyətlərindən biri idi”.

Xalq yazıçısı Mehdi Hüseyn yazır: “O, həyatda yaranan yenilikləri hələ rüşeym halında ikən duyur, bu yenilikləri tez və dürüst mənalandırır, yeni insanların sürətli inkişafına təsir göstərmək üçün yeni həyatın öz gücünə arxalanırdı”.

Anatoli Safronov Cabbarlı yaradıcılığının müasirliyini, xalq həyatına nüfuz etməsini və sənətkarlığını, hər şeydən əvvəl, dramaturqun ana torpağa bağlılığı ilə izah edirdi. Ona görə də deyirdi: “Öz-özündən soruşanda ki, Cəfər Cabbarlı niyə belə yazırdı? Onda belə yaradıcılıq həssaslığı haradan idi? Bu suallara cavab tapırsan. Yazıçının böyük və dərin gözləri ana torpaqda baş verənləri görürdü”.

Cabbarlı müşahidə etdiyi həyatın bütün dərinliyini, insanın psixoloji aləminin bütün incəliklərini görür, duyurdu. “İctimai sifarişi” — mövzunu ona

dövrün özü verirdi. Lakin mövzunu seçməyi bacarmaq “ən böyük məziyyət” hünər idi. O yazırdı: “Yazıçıya, sifarişi dövr, quruluş, mühit verməlidir. Mən özüm heç kəsə itaət etmirəm, heç bir kəsdən də sifariş qəbul etmirəm. Mənə sifarişi böyük quruluşumuz, böyük mühitimiz və kütlə verir. Mən də onu yerinə yetirirəm”.

1934-cü il avqust ayının 1-də Ümumittifaq Sovet Yazıçıları qurultayında olan nitqində Cabbarlının mövzu seçmək məsələsinə toxunması, onu sənətkarın “ən böyük məziyyətlərindən biri” kimi qiymətləndirməsi yeni dövrün teatr, dramaturgiya qarşısında qoyduğu təxirəsalınmaz problemlərlə sıx bağlı idi. “Yazıçının seçdiyi mövzu onu ilhama gətirməli, onun gördüklərini, duyduqlarını, dövrünün ondan tələb etdiklərini, başqalarının hələ müşahidə etmədiklərini və ya müşahidə edərək, bu barədə danışı bilmədikləri şeyləri oxucuya söyləmək imkanını yaratmalıdır. Dövrün “ictimai sifarişi” adlanan şey budur” (orada, səh.425).

Mürəkkəb yaradıcılıq prosesi, hər şeydən əvvəl, sənətkarın dünyagörüşü, ictimai həyata münasibəti ilə bağlıdır. Cəfər Cabbarlı həyatın, dövrün nəfəsini duyur, nəbzini hiss edirdi. O, yorulmadan yazıb-yaratmaq, milli mədəni yüksəlişə kömək etmək istəyirdi. Cabbarlı A.Tuqanova 1932-ci il 20 yanvar tarixli məktubunda yazırdı: “...Bugünlərdə xəstə

idim, amma yatmağa vaxtım var ki?!

Məsuliyyət böyük məsələdir. Heç kimin önündə utanmamaq öz vəzifən və vicdanın qarşısında məsuliyyət daşımaq — budur əsas məsələ!”

Cabbarlı əsərləri üzərində necə işləyirdi? Xalq şairi Rəsul Rza öz xatirəsində yazır: “Cəfər Cabbarlının bütün ömrünü saatlara bölsən, demək olar ki, bu saatların çox az hissəsi onun yuxusuna, istirahətinə — qalan böyük hissəsi isə teatrda, səhnədə, evdə, tramvayda, küçədə gedəndə, onun bir laboratoriya kimi işləyən, yaradıcı qəlbinin, beyninin fəaliyyətinə sərf olunurdu”.

Bu sözlər böyük bir həqiqətin ifadəsidir. Doğrudan da, Cabbarlı coşğun ehtirasla, rahatlıq bilmədən yazıb-yaratmışdır. Böyük sənətkarın müasirlərinin yaxın dost və qohumlarının xatirələri onun yaradıcılıq aləminə daxil olmağa, yaradıcılıq əzablarını, mənəvi sarsıntılarını təsəvvür etməyə imkan verir.

Məlum olduğu kimi, Cabbarlı öz əsərlərinin mövzusunu həyatdan alsa da, müasir dövrün ən vacib, aktual problemlərini böyük sənətkarlıq qüdrəti ilə ümumiləşdirməyə, qabaqcıl meyilləri seçib qabarıq verməyə çalışmışdır. Cabbarlı əsərin təbii, sənətkarlıq baxımından bitkin olması üçün tipik obrazları, xarakterləri müşahidə etdiyi həyatdan alırdı.

Sona xanım Cabbarlı yazır ki, 1930-cu ilin yayında ailəlikə Şurabad bağlarında olanda C.Cabbarlı “Almaz” pyesini işləməyə başladı. “Əsərdəki hadisələrin və adamların çoxusu Şurabad kəndi ilə əlaqədardır. Hətta Hacı Əhməd surətinin prototipi indi də gözümün qabağındadır. Fatmanisənini prototipi isə həmin kəndin “maması” sayılırdı, əri ilə heç yola getməzdi, gündə kişini döyüb evdən qovardı”.

1932-ci ilin yayında Sonaxanıma göndərdiyi məktubda Cabbarlı balaca bir pyes yazacağını bildirir. Dövlət Dram Teatrının yubileyi yaxınlaşırdı. Cabbarlı yubiley zamanı teatrın qüsurlarını tənqid edən balaca satirik pyes üzərində işləyir. Lakin qəlbi qaynar yaradıcılıq eşqi ilə döyünən, milli teatrın yeni sənət tələbləri səviyyəsində inkişaf yoluna düşməsi üçün köməyini əsirgəməyən Cabbarlı “balaca pyes”i işlədiyi zaman “əsər getdikcə böyümüş, mövzucu genişlənmiş və axırda sənət məsələlərini əhatə edən ciddi bir pyesə çevrilmişdi”. Bu pyes “Dönüş” idi. Burada yeniliklə köhnəliyin mübarizəsi təsvir olunurdu. Əsərin qəhrəmanı gənc rejissor Gülsabah “yeni teatr” yaratmaq arzusu ilə Mirzə Camalın, Xosrəmmədin və digər köhnə fikirli, bacarıqsız səhnə xadimlərinin simasında mühafizəkarlığa qarşı qəti döyüşə başlamışdı. “Dönüş” pyesində teatr uğrunda coşğun mübarizə meyli, yeni hiss və duyğular qabarıq ifadə olunmuşdu.

Sona xanım yazır: “Dönüş”də Cəfər teatrın, demək olar ki, bütün işçilərinin hərəketlərindən, davranışından istifadə etmişdi. O özü deyirdi ki, mən bu əsərdə dram teatrının qapıçısından tutmuş direktoruna kimi hamını təsvir etmişəm, hamının xasiyyətini, hərəketlərini, danışığını nəzərə almışam”.

Cəbbarlı hər bir əsərini qələmə almazdan əvvəl onu düşündürən mövzu ətrafında elmi, siyasi və tarixi ədəbiyyatla tanış olar, həyatı, ayrı-ayrı surətlərin prototipinin psixoloji aləmini öyrənərdi. Bundan sonra pyesin ayrı-ayrı hissələrini, hətta nəğmələri fikrində yaradardı.

Cəbbarlı “Od gəlini” mövzusu ətrafında tam üç il yaradıcılıq axtarışları aparmışdır. Seyid Hüseyn öz xatirəsində yazır: “Cəfər yazmazdan əvvəl əsərin hər bir tərəfini fikrində hazırlamışdı. O, bu mövzunu mənə nağıl edərkən, yalnız fabulasını deyil, hətta Elxanın monoloqlarını, Sevgi dağında oxunan nəğmələri, Dönməzin pəltək dil ilə oxuduğu şəri ətraflı danışmışdı.

Cəfərin olduqca qüvvətli bir hafizəsi var idi. O, bir şeyi yazmazdan əvvəl onu uzun müddət hafizəsində olduğu kimi saxlardı”.

Cəbbarlı “Od gəlini” faciəsi üzərində böyük yaradıcılıq məsuliyyəti ilə işləyirdi. O, əsərdə xalqın mənəvi qüdrətini, xalq sərkərdəsi Babəkin ərəb iş-

ğalçılıqlarına qarşı qəhrəmanlıq mübarizəsini dolğun lövhələrdə verməyə çalışırdı. “Od gəlini”nin ilk variantı hələ 1925-ci ilin iyulunda hazır idi. Bu variant üzərində Cəbbarlı dönə-dönə yenidən təshihlər aparmış, düzəlişlər etmişdir. Sona xanım bu barədə yazır: “...”Od gəlini” üzərində o qədər çox işləyirdi ki, heç olmayan kimi. Hər gün işdən gələ-gəlməz, tələsik xörəyini yeyib bir az istirahət edəndən sonra yataqdan qalxıb sübhə kimi işləyirdi. Təkcə Elxanın son monoloqu üzərində iki-üç gecə çalışdı. Bu monoloqu Cəfər, səhv etmərsə; beş-altı dəfə yazmış, lakin ürəyindən olmadığı üçün cırmış, sonra təzədən yazmışdı. Bəzən bir şəkli bir neçə variantda işləmişdir. “Od gəlini” pyesində o, bütün əsərlərinə nisbətən daha çox vaxt və zəhmət sərf etmişdir. Cəfərin bu əsər üzərində gərgin işlədiyini əyani görmək üçün “Od gəlini”nin indiyə qədər saxlanılmış bir neçə əlyazması nüsxəsini nəzərdə keçirmək kifayətdir”.

Rejissor A.A.Tuqanov “Od gəlini” faciəsinin son variantını tamaşaya hazırladığı zaman Cəbbarlı əsər üzərində yaradıcılıq işini davam etdirirdi. Gərgin əməyin sayəsində qüvvətli, təsirli, romantik faciə — “Od gəlini” yarandı.

Cəbbarlı müasir həyatın tələblərinə yeni-yeni əsərlərlə cavab vermək arzusu ilə yorulmaq bilmədən işləyirdi. Sona xanım yazır: “...Cəfər səhəti-

nin pozulduğuna baxmayaraq, çox gərgin işləyirdi. Ömründə birçə dəfə də kurorta, ya sanatoriyaya getməmişdi. Hətta, bağa, yaylağa da gəlməyə vaxt tapmırdı; gələndə də ancaq işləmək üçün, yazmaq üçün gəlirdi”.

Cabbarlı illərlə fikrində götür-qoy etdiyi, necə deyirlər, “yazdığı” əsəri ağ vərəqlərə köçürdüüyü zaman son dərəcə gərgin yaradıcılıq işi görürdü. O, otağa çəkilər, yanına heç kəsi buraxmaz, bütün günü yazıb-pozardı. İşləyəndə çoxlu çay içər, papiros çəkərdi, bu da ürəyinə zərərli idi. Sona xanım onu çəkəndirmək üçün bir gün deyir: “Çayı az iç, bağı yeridir, qəndimiz azdır”. Sona xanım ikinci stəkani qapıdan verəndə Cabbarlı ona kağız uzadır. Orada yazmışdı:

Ay Sonası, çay gətir mənimçün,
Qələndərəm, pay gətir mənimçün,
Bağ yeridir, qəndi çox işlətmərəm,
İstəyirsən say, gətir mənimçün.

Cabbarlı işlədiyi mövzu ətrafında çoxlu ədəbiyyat oxumadan, onu fikrində yaratmadan plan tutmazdı. Bu plan, ayrı-ayrı qeydlər ona əsəri işlədiyi zaman gərək olurdu. O, inadla, ardıcıl işləyirdi ki, fikir silsiləsi qırılmasın, hadisələrin gərgin, dramatik inkişafına soyuqluq çökməsin. Cabbarlı “Yaşar”ı bir həftəyə yazmışdı. Bu əsər üzərində “səhər

tezdən gecə yarıyadək” işlədiyi günlərin birində belə bir hadisə baş verir: Sona xanım nə üçünsə, otağa girəndə Cabbarlının otaqda var-gəl etdiyini, əlləri alnında fikirləşdiyini, bəzən ayrı-ayrı cümlələri bərkədən təkrar etdiyini görür. Sona xanım yazır: “Cabbarlı məni görüb incidi, dedi ki, niyə otağa gəldin, fikrimi dağıtdın, daha işləyə bilmərəm... Həqiqətən, o gün Cəfər yazmadı”.

Cabbarlı pyesi fikrində “işlədiyi” zaman ayrı-ayrı surətlərin monoloqlarını öz-özünə söylər, mahnıları zümzümə edər. Sona xanım yazır: “O, pyeslərində ya xalq mahnılarından istifadə edər, ya özü yaradardı. O, kiçik yaşlarından eşitdiyi bayatı, layla, oxşama, ağı və xalq mahnılarını hafizəsində möhkəm saxlamışdı. Bununla belə, Cabbarlı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplayır, öyrənirdi. “Küçələrə su səpmişəm”, “Sarı gəlin”, “Qalanın dibində bir quş olaydım”, “Ay qız, kimin qızısın”, “Gəlmə, gəlmə, get a gülüm” və sairə xalq mahnılarından obrazların mənəvi aləmini, əhval-ruhiyyə-sini açmaq, dramatik səhnələrin bədii təsir gücünü daha da artırmaq üçün istifadə edirdi. Cabbarlı şifahi ədəbiyyat xəzinəsindən sənətkar kimi yaradıcı şəkildə bəhrələnirdi. “...Əsər qəhrəmanlarının düşdüüyü vəziyyətlərə, xarakterinə, dünyagörüşünə və psixologiyasına görə, xalq mahnılarından ya bir misra, yaxud da bir bənd götürür, qalan misraları

həmin surətlərin dilinə ədib özü əlavə edirdi”.

Bu mahnıların “...musiqisini də özü bəstələyirdi. Bu mahnını uzun zaman dodaqaltı oxuyur, pianoda çalırdı... “Od gəlini”ndə Solmazın “Mən bir solmaz yarpağam ki”, “1905-ci ildə”də Sonanın “Azad bir quşdum”, “Almaz”da Yaxşının “Gərək günəş dağları aşib sönməyeydi”, “Yaşar”da Yaqutun “Sənin dərdindən” mahnıları belə yaranmışdı.

Cabbarlı böyük qardaşı Hüseyinqulunun qızı Mələk xanımda musiqiyə böyük həvəs oyatmışdı. Ona tar almışdı, musiqi məktəbinə qoymuşdu. “Od gəlini” pyesinin ilk tamaşasında Mələk xanım Şəmsi Bədəlbəyli ilə Solmazın “Mən bir solmaz yarpağam ki...” mahnısını tarda müşayiət etmişdir. Mələk xanım öz xatirəsində yazır: “Cəfər əmim əsərlərinə yazacağı mahnıların sözlərini əvvəl özü zümzümə edir, sonra mənə tar çaldırır, havasını müəyyən eləyirdi. Bəzən də darıxanda və yaxud kefi çağ olanda mənə müraciət edib: “Ay Mələk, götür tarı, bir az çal bizim üçün” — deyirdi. Mən onun arzusunu yerinə yetirirdim. O, diqqətlə qulaq asır, muğamat və xalq mahnılarından zövq alırdı”.

Cabbarlının yaradıcılıq işi əsəri yazmaqla başa çatmırdı. Məşhur teatr xadimi İsmayıl Hidayətzadə yazır ki, Cabbarlı çox zəhmətkeş idi, “əsər üzərində bütün varlığı ilə işləyirdi; hətta əsəri teatra təqdim etdikdən sonra belə yaradıcılıq işini

davam etdirirdi”.

Cabbarlı böyük zəhmət üçün yaranmışdı. O, xoşbəxtliyini xalqa xidmətdə görürdü.

Cabbarlının son dərəcə böyük fədakarlığının, işgüzarlığının, sənət yolunda ağıllığı daxili qüdrət və inamla çarpışmasının səbəbi nə idi? Onun vətəndaş yazıçılıq borcu, xalq mədəniyyətini yüksəltmək vəzifəsi. Bu nəcib hiss onun müqəddəs andı idi.

1930-cu ilin yazında Cabbarlının istedadlı aktyor İsmayıl Hidayətzadə ilə bağladığı yoldaşlıq əhdnaməsi də bu mülahizəni təsdiq edir. İsmayıl Hidayətzadə yazır: “Ürəyi sənət eşqi ilə döyünən böyük sənətkar cib dəftərçəsinə belə bir əhdnamə yazır: “Biz aşağıda imza edən İsmayıl Hidayətzadə, Cəfər Cabbarlı aprel ayının 10-da ikili belə qərara gəldik: “Azərbaycan teatrı başqa teatrlardan geri deyilsə də, rəqabət yoxluğundan teatr bir durğunluq keçirir və öz-özünü təkrar edir. Səhnəni bu durğunluqdan çıxarmaq və yeni bir təkənlə tərəqqisini gücləndirmək lazımdır. Onun üçün biz ikimiz gənc qüvvələrdən yeni bir kadr düzəldib, yeni bir teatr binası qurmağa çalışacağıq”.

Cəfər oxuyanda necə bir hal keçirdiyini sözlə ifadə etməyə acizəm. Mən ancaq bunu xatırlayıram ki, ayağa qalxıb, Cəfəri qucaqladım. Biz xeyli bir-birimizə qısılib dayandıq. Onun gözləri yaşarmışdı”.

Cabbarlı sənət fədəisi idi. O, yorulmaq nə olduğunu bilməzdi. “Kommunist” qəzetində ədəbi işçi və tərcüməçi, teatrda ədəbi hissə müdiri vəzifələrində işləməsinə baxmayaraq, dövrün tələblərində cavab verən əsərlər yaratmaq üçün öz üzərində ciddi çalışırdı. Cabbarlı teatr texnikumunda, “kinostudiyada verilən dərslərdə müdavim kimi iştirak edir, həm də universitetdə fəlsəfə, tarix, ədəbiyyata dair leksiyalara müntəzəm surətdə qulaq asır, redaksiyada tərcüməçilik edir, teatrda bədii hissəyə baxır. Bütün bunlarla bərabər, yaradıcılıq ilə məşğul olub, ölməz pyeslərini yazmağa da macal tapırdı”.

O zaman Azərbaycan teatr texnikumunda dərs deyən məşhur rejissor A.Tuqanov ilk mühazirələrin birində ona diqqətlə qulaq asan Cabbarlıni görür. Dramaturqu səhnə sənətkarlığı problemini maraqlandırır. Bu ilk görüşdən sonra müəllim tələbə tanışlığı əqidə dostluğuna çevrildi. İyirmi il bundan əvvəl istəkli dostu Cabbarlıni xatırlayan A.Tuqanov yazmışdı: “Mən yarım əsrdən çox teatr sahəsində işləmişəm. Bu müddət ərzində çox adamlarla görüşmüşəm. Yazıcılarla, rəssamlarla, görkəmli artistlərlə və başqa sənət sahibləri ilə oturub durmuşam.

L.N.Tolstoy, İ.Y.Repin, A.P.Çexov, M.Qorki, F.Şalyapin, L.Sobinov, Mone Syuli, Posart və başqa bu kimi görkəmli adamlarla dəfələrlə görüşüb,

söhbət etmişəm. Bu böyük şəxsiyyətlərin sırasında bir dostumu — Cəfəri heç vaxtla ürək ağrısı xatırlaya bilmirəm. Mən 1924-cü ildə Bakıya gələndən sonra, Cəfər Cabbarlı ilə görüşüb, tanış oldum. Həmin vaxtdan sənətimlə əlaqədar olaraq, mənə tələyim Cəfər Cabbarlıya bağladı”.

Cabbarlıni xalq ürəkdən sevirdi. Əməyi, xoş rəftarı, əsərləri ona şöhrət qazandırmışdı. Bakı zəhmətkeşləri onu Bakı Sovetinə deputat seçmişdilər. Sona xanım yazır ki, Cabbarlı deputat olandan sonra evimizə gələnlərin sayı daha da çoxaldı.

“Seçicilərin hərəsi bir iş üçün ona müraciət edirdi: kimi mənzil, kimi iş üçün, kimisi də elə-belə, sual-cavaba gəlirdi. Cəfər də hamı ilə məşğul olur, bütün gələnləri razı yola salmağa çalışırdı.

Belə vaxtlarda ona deyirdim:

—Cəfər, deyəsən, Baksoveti köçürmüşən evimizə. Mirzə Səməndər demişkən, şikayətçilərin biri gedir, o biri gəlir.

O da belə cavab verirdi:

—Millətə qulluq etmək lazımdır, Sonası. Yaxşı ki, qapımızı tanıyırlar. Bir də axı, sən bilirsen ki, mən qonaq-qaranı çox sevirəm. Nəyə lazım o ev ki, gəlib-gedəni olmasın!”

Cabbarlı aktyorların hərtərəfli inkişafı qayğısına qalırdı: Onların səhnə mədəniyyətinə, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə dərinləndən yiyələnməsi üçün var

qüvvəsini əsirgəməirdi.

Teatrın ədəbi hissə müdiri vəzifəsində işləyən Cabbarlı öz istedad və bacarığını teatrın yüksəlişinə həsr etmişdi. Bu, hər şeydən əvvəl, onun aktyorlarla münasibətində təzahür edirdi. Cabbarlı işgüzar gənc aktyorlara dərin rəğbət bəsləyirdi. Məşhur rejissor Aleksandr Tuqanov yazır ki, "Onun otağı həmişə aktyorlarla dolu olardı. C.Cabbarlı aktyorlara rol üzərində necə işləmək qaydalarından danışar, boş vaxtlarında isə lojada oturub, məşqlərə baxardı. Məşq zamanı nəzərəçarpan nöqsanları aktyorlara çox mədəni və mülayim tərzdə başa salardı".

Görkəmli səhnə xadimlərinin xatirələrini və rəqlədikcə, Cabbarlı istedadlı dramaturq, mahir rejissor, sadə, qayğıkeş insan, gözəl müəllim və sədaqətli dost kimi gözlərimiz önündə canlanır.

Cabbarlı teatrın pərəstişkarı, vurğunu idi. O, teatrın ümumi səviyyəsini yüksəltmək üçün aktyorların unudulmaz obrazlar yaratmasına, fərdi yaradıcılıq yolunu müəyyən etməsinə bütün varlığı ilə çalışırdı. Mərziyə xanım Davudova, Mirzağa Əliyev, İsmayıl Hidayətzadə, Abbas Mirzə Şərifzadə, Sidqi Ruhulla, Mustafa Mərdanov, İsmayıl Dağıstanlı, Rza Əfqanlı, Rza Təhmasib kimi böyük səhnə xadimləri Cabbarlı əsərlərinin onların səhnə yaradıcılığına böyük təsirini minnətdarlıq hissi ilə xatırlayırdılar.

Mərziyə xanım Davudova Cabbarlıya qəlbi teatr eşqi ilə döyünən müəllim, onun yaratdığı canlı obrazlar qalereyasına məktəb kimi baxmaqda haqlı idi. Mərziyə xanım Davudova yazır: "Hər dəfə dramaturqdan söz düşəndə, səhnədən danışılanda, obrazların üzərində işləmək qaydalarından mübahisə gedəndə böyük Cəfər Cabbarlının canlı mücəssməsi gəlib gözlərimin qarşısında dayanır. Onun sözləri özəmətlə səslənir: "Aktyor yaratdığı obrazla yaşamağıdır. O, obrazın daxili aləmini açıb bütün təfərrüatı ilə tamaşaçıya çatdırmalıdır, səhnə sünilik sevmir".

Cabbarlı adəti üzrə "hər yeni əsərini aktyorlar üçün oxuyar, onların fikrini öyrənər", sonra rolların bölgüsü başlanırdı. O, əsəri qələmə aldığı zaman kimin hansı rolda çıxış edəcəyini nəzərdə tuturdu, ona da həmin rolu verirdi. "Sevil" in rol bölgüsündə Mərziyə xanım baş rolda oynamaq arzusunu bildirəndə Cabbarlı gül-gül demişdi: "Yox, Mərziyə xanım, siz yaxşı bilirsiniz ki, mən rol bölgüsündə çox qəddaram.

—...Heç olmazsa, bir dəfə oynaram, əgər xoşunuza gəlməzsə..."

C.Cabbarlı Mərziyə xanımın Sevil obrazını yaratmaq həvəsini, xahişini nəzərə alır: "Neyləyim, mən Gülüşü də sevirəm, Sevilə də, sizi də. Qoy siz deyən olsun, Sevilə oynayın".

Əsərin ilk məşqlərindən tamaşasına qədər keçən müddət ərzində Cabbarlı bir gün də aktyorlardan ayrılmır. Onlara məsləhətlər verir, kömək edir, ayrı-ayrı aktyorlarla rol hazırlayana qədər saatlarla məşq edir, onun hərəkətinə, jestinə, danışığına diqqət yetirirdi. "Sevil" in ilk tamaşası misilsiz müvəffəqiyyət qazanır, çünki "böyük sənətkar həyatın nəbzini tutmuşdu".

"Sevil" in birinci pərdəsindən sonra Cabbarlı səhnəyə çıxır, Mərziyə xanımın əllərini döndə-döndürsür: "Sağ ol, Mərziyə xanım... Sən Sevilini sevərək yaratdın. Çox sağ ol, yaşa!".

Cabbarlı teatrda tamaşaya qoyulan bütün əsərlərə hədsiz maraqla baxardı: aktyor yaradıcılığına, ayrı-ayrı səhnənin tamaşaçıya təsirinə xüsusi diqqət yetirirdi. Hər bir aktyorun müvəffəqiyyətli oyununa sevinər, təqdir edər, qüsurlarını da "ələ deyər ki, heç kim inciməzdi".

Qoqolun "Müfəttiş" komediyasının tamaşaya hazırlanmasını xatırlayan Mustafa Mərdanov yazır ki, məşq zamanı Cabbarlı oyunumdan xoşlanmadı, Xlestakovu böyük ədibin adına layiq oynamağı tapşırırdı, "Müfəttiş" əsəri haqqında bir neçə kitab verib oxumağımı məsləhət gördü.

Sona xanım Hacıyeva da Sevr, Sona, Almaz rollarında müvəffəqiyyətli çıxışlarını yaxın dostu və müəllimi Cabbarlının adı ilə bağlayır.

Cabbarlı istedadlı gənc aktyorlarda öz qüvvəsinə daxili inam yaradır, onlara həssas münasibət bəsləyirdi. "Oktay Eloğlu" pyesində Dursun rolunu ilə səhnə aləminə daxil olan Abbas Rzayev sonralar Cabbarlının, demək olar ki, bütün əsərlərində oynayırdı. Onda bu tamaşalara həvəsi Cabbarlı oyaq, özü də hazırlayırdı. A.Rzayev xatirəsinin bir yerində yazır: "Sevil" əsəri tamaşaya qoyulduqdan bir az sonra bir gün Cəfər mənə dedi:

-Abas, sənənlə söhbətim var. Gedək mənə otağıma. Getdik.

Bir qədər söhbətdən sonra mənə dedi:

-Abas, mən istəyirəm ki, sən Babakişini oynasan.

-Ay Cəfər, Mirzağadan sonra mənə üçün çətin olar-dedim.

-Bir yerdə işlərik, oynarsan,- deyərək mənə ürək-dirək verdi. Mən razılaşdım. Doğrudan da, Cəfər mənəmlə işlədi və mən də Babakişinin rolunu pis oynamadım".

Cabbarlı gənc aktyorların arzusuna böyük həssaslıqla yanaşırdı. O, Məmməd Əlililə dedi ki, kimi "cavan bir aktyorun hər hansı bir rolunu oynamaq istədiyini bildikdə, əvvəlcə onun bir rolunu yarayıb-yaramadığını ölçüb-biçdikdən sonra çıxış etməsi üçün əlindən gələni əsirgəməzdi. Hətta gənclərin qüvvəsi ilə yeni bir teatr yaranmasının arzusu ilə yaşa-

yır və onlar üçün də əsər yazacağını söyləyirdi”.

Aktorun yüksək mədəniyyətli, bilikli olması teatrın ümumi mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi üçün zəmin yaradırdı. Bunu nəzərə alan Cabbarlı teatrda kitabxana açmaq məsələsini ortaya atmışdı. O öz həmkarlarına deyirdi: “Aktor gerek savadlı olsun, tez-tez başqa teatr tamaşalarına baxsın, ayrı-ayrı aktyorların sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə tanış olsun”.

Cabbarlı teatrda studiya yaratmışdı, özü də burada dərs deyirdi.

Cabbarlı milli teatrın yüksəlişində istedadlı aktyorların qüvvəsinə inanırdı. Ona görə də, hər bir gənc aktyora böyük qayğı ilə yanaşır, onun qabiliyyət və bacarığının inkişafına şərait yaradırdı. Cabbarlı aktyorun əməyini yüksək qiymətləndirirdi. O, əsl teatr fədaisini- aktyoru canlı ədəbiyyat adlandırdı:

“... Böyük bir ədibin uyğusuz gecələr boyu çalışıb vücuda gətirdiyi bir əsəri onun ölü kağızlar üzərində qaraladığı fikirləri, fəlsəfələri, gözəllikləri, gülüşləri, göz yaşlarını aktyorlar alır və özündə canlandıraraq böyləliklə söylədiyi sözlər, fırlatdığı fəryadlar, iniltilər etibarlı ilə canlı bir ədəbiyyat olmuş olur”...

Cabbarlı aktyora milli incəsənəti təcəssüm edən, canlandıran sənətkar kimi baxırdı: “... Aktyor

bir rəssamdır ki, özü öz əsəridir... Eyni zamanda canlı bir şəkildir ki, özü öz yaradıcısıdır... Aktyor bir heykəltəraşdır ki, yaratdığı heykəl özüdür... Aktyor bir musiqişünasdır. Eyni zamanda aktyor canlı bir aləti-musiqidir. Daha doğrusu, aktyor bir musiqişünasdır ki, çaldığı aləti — musiqi yenə özüdür...”

Xalq artisti İsmayıl Dağıstanlı yazır: “Cəfər teatrı və onun aktyorlarını öz şəxsiyyətindən, şəxsi mənafeələrindən daha yüksək tuturdu. Onun ürəyi yalnız bir məqsədlə çırpınırdı ki, bu da teatrı yüksək sənət zirvəsinə qaldırmaq və güclü, mədəni, bilikli aktyor, rejissor kadrları yaratmaq idi.”

Ona görə də, Cabbarlı teatra zəif, xaltur əsərlər buraxmırdı. Onları zorla səhnəyə çıxarmaq xəyalına düşən cızmaqaraçı, üzdeniaraq dramaturqları möhkəm tənqid edirdi. Xalq şairi Süleyman Rüstəm yazırdı: “Bu adamlar rədd cavabı aldıqda, böhtanlara və iftiralara əl atmaqdan çəkinmirdilər.

Bir dəfə Cəfər mənə bu adamların əlindən zinhara gəldiyini söylədi. Mən bu məsələ ilə əlaqədar “Kommunist” qəzetində çıxış etmək istədim. O, buna razı olmadı. Mən öz fikrimi ayrı şəkildə qələmə aldım. “Dramaturq Səftər Əmi oğlu” adlı hekayəmdə Cəfərin əleyhinə olan xalturaçılara, böhtançılara qarşı çıxdım”.

Cabbarlı səhnə əsərinin müvəffəqiyyətini is-

tedadlı aktyorların birgə əməkdaşlığında görürdü. Ona görə də, harada olursa-olsun aktyorlarla sıx əlaqə saxlayır, onların qayğısını çəkirdi. İsmayıl Hidayətzadə Suxumidə müalicə zamanı teatr aləmində baş verən hadisələrdən xəbər tuturdu. Çünki Cabbarlı onunla müntəzəm məktublaşırdı. O öz məktublarından birində dostuna yazırdı ki, "Almaz" pyesini A.Tuqanovla tamaşaya qoyur, Şərif obrazını ona tapşırır. Bu xoş xəbər İ.Hidayətzadəni sevindirir. O, Bakıya qayıdan kimi unudulmaz məşq günləri başlayır. Hər gün məşqdən sonra Cabbarlı ilə evə gələr, yeyib-ıçər, dostlarını gözlərdilər: Hüseyn Cavid, Mirzə Məmmədli Sidqi, Abasmirzə Şərifzadə, Ülvi Rəcəb... Cəfər Cabbarlı bu məclislərdə parlaq zəkası ilə hamını heyran edərdi.

İsmayıl Dağıstanlının xatirəsi də bu cəhətdən maraqlıdır. 1931-ci ildə o, teatrdan çıxıb Dağıstana gedir. Gənc aktyorun arzusu "hər yeri, bütün şəhərləri" görmək idi: o, özünə repertuar seçir, hər rola uyğun paltar tikdirir, qastrol səfərinə çıxır: Dağıstanın şəhər və kəndlərində olur. Bir neçə aydan sonra İsmayıl Dağıstanlı Bakıdan məktub alır. Bunu Cabbarlı və Süleyman Tağızadə göndərmişdi. Cabbarlı qayğı dolu məktubda yazmışdı: "Adə, ləzgi balası, sən bu soyuqda saxtalı Dağıstan dağlarında nə işin var? Dağıstanlı olub, başımıza bəla olma-

dın ki, çıx gəl teatra, mənim üçün Papazyanlıq ələmə... Bu yol doğru yol deyil. Xüsusən sənün üçün çox tezdir".

Cabbarlı pyesin oxunuşundan səhnə təcəssümünə qədərki yaradıcılıq prosesində gərgin, yorulmaq bilmədən işləyir, səhərdən-aşağıdakı teatrdadır. Arvadı Sona xanım xörelə bərabər, ona göndərdiyi bir məktubunda yazır: Evdə şikayət edirsən ki, "oram ağrıyır, buram ağrıyır. Elə ki teatra getdin, dirçəlirsən. İstəyirsən, yorğan-döşəyini də göndərim teatra".

Cabbarlının vaxtı yox idi. "Otello", "Qaçaqqlar", "Müfəttiş", "Namus"... pyeslərinin məşqləri, ayrı-ayrı əsərlərin tamaşası onu bir dəqiqə dincəlməyə qoymurdu. Bütün vaxtını teatrdakı keçirən Cabbarlı teatra hamıdan tez gəlirdi, "ancaq bir yerdə oturmazdı. Məşq zamanı lojada, parterdə, balkonda, səhnə arxasında görərdik".

Cabbarlı səhnə texnikası ilə də ciddi maraqlanırdı: onu "dekor, əlbisə, qrim və işıq sexlərində tez-tez görmək olardı".

Sona xanıma göndərdiyi cavab məktubunda Cabbarlı gərgin vəziyyətini iki-üç kəlmə ilə ifadə etmişdi: "Sona, bu neçə vaxtda xasiyyətimə bələd-sən. Mən teatrsız yaşaya bilmərəm. O barədə mənə söz demə".

Cabbarlı kinostudiyada işləməyə getdiyi zaman

öz yerinə — ədəbi hissə müdiri vəzifəsinə Sabit Rəhmanı məsləhət görmüşdü. O, gənc həmkarı ilə sıx əlaqə saxlayır, ondan teatrda baş verən hadisələri — yeni əsərlər, tamaşaya qoyulan pyeslərin səhnə quruluşu və sairə haqqında ətraflı sorğu-sual edirdi. Cabbarlı teatrda hər şeylə ciddi maraqlanırdı. O, Sabit Rəhmana demişdi: “...Mən teatrsız bir gün belə yaşaya bilmərəm”.

Cabbarlı ölməz əsərlərin səhnə təcəssümünü görmək üçün teatrın sirrinə dərin bələd olmağa can atır, rejissorluğa ciddi həvəs göstərirdi. O, hər bir pyesin müvəffəqiyyətli tamaşasında həm aktyorun, həm də rejissorun sənətkarlıq bacarığını, istedadını görürdü. Cabbarlı deyirdi: “... rejissor da dramaturq kimi bir sənətkardır. Rejissor var-əsəri öldürər, rejissor da var-əsəri qaldırar...”

Cabbarlı rejissorluğa böyük sənət kimi baxırdı. Ona görə də, xalqa məxsus olan səhnəni idarə etmək, həyatı bütün rəngarəngliyi, təbii gözəlliyi ilə səhnədə vermək üçün rejissor adət-ənənəni öyrənməli, dərin bilikli, məlumatlı olmalı, mənsub olduğu millətin “bütün misallarını, atalar sözlərini, dilini, danışğını, zərb məsəllərinin xüsusiyyətlərini, bayramlarını, yaslarını, bunların səbəbini təyin etməyə çalışan və həm də bacaran bir adam olmalıdır”.

Cabbarlı özü şifahi xalq ədəbiyyatını qayğı ilə

öyrənir, həmkarlarına da tərəvətli atalar sözlərini, lətifələri, zərb məsəlləri toplamağı, öyrənməyi məsləhət görürdü. O, haqlı olaraq yazırdı: “dillərdəki dastanlar, mahnılar, tapmacalar, nağıllar el ədəbiyyatı nümunələrini öyrənmək üçün ilk vasitə və doğru bir tərcümandır”.

1927-ci ildə “Kommunist” qəzeti redaksiyasında tərcüməçi işləyən Adil Hacıyev öz xatirəsində baş tərcüməçi — Cabbarlının şifahi xalq ədəbiyyatına dərin bələdliyindən heyranlıqla danışıq. O, bir dəfə gündüzlər sorağı dram teatrından, gah da kinostudiyadan gələn, axşamlar mətbəədə tərcüməçilik edən Cabbarlıdan bu qədər el sözlərini hardan topladığını soruşur. Cabbarlı ona iki qəpik verib deyir: “Hə, indi zəhmət çək... min tramvaya... iki qəpik ver, bilet al.. Əyləş... Şəhərə gələn və şəhərdən qayıdan qocaların... şirin söhbətlərinə, duzlu zarafatlarına və tez-tez “Məsəl var, deyərlər...”, yaxud “Atalar demişkən...” söyləyərkən eşitdiklərini və bildiklərini dərhal dəftərçənə qeyd et, sonra yeri gələndə işlət,—dedi”.

Cabbarlı dramaturq, ssenarist, həm də görkəmli rejissor idi. O, tanınmış rejissor A.Tuqanovla bir yerdə, sonra isə müstəqil quruluşçu rejissor kimi işləmişdir. İlk təşəkkül dövrü teatr, opera və kinoda bir sıra əsərlərin quruluşu onun adı ilə bağlıdır. Sonra xanım öz xatirəsində yazır ki, Cabbarlı tamaşa-

Böyük sənət bəhədirci

ya qoyduğu bütün pyeslərə var qüvvəsini verirdi, “canını səhnədə qoyurdu”. Ona görə, “teatrda rejissor işlərkən, evə çox yorğun gəlirdi”. Lakin ona bu işdən əl çəkməyi təklif edəndə qəti deyirdi: “Yox, daha mən rejissorluqdan əl çəkə bilmərəm”.

Cəbbarlı axtarış yollarının mücahidi idi. O, gənc qüvvələri teatr ətrafına toplayır, onların fərdi yaradıcılıq ampulasını müəyyən edir, inkişafına çalışır, rəkvizit alır, həyatı öyrənirdi. Bir sözlə, milli mədəniyyətin yüksəlişi yolunda fədakarlıqla çalışırdı.

Cəbbarlı yaradıcılığının görkəmli tədqiqatçısı akademik Məmməd Arif onun “ən çox ədalətsiz tənqiddə məruz qaldığı” illəri — 1928-1931-ci illəri “yazıçının yaradıcılığında ən məhsuldar, ideya və bədii cəhətdən müvəffəqiyyətli” dövr hesab etməkdə haqlı idi. Bu dövrdə “Sevil”, “Almaz” və “1905-ci ildə” pyesləri yaranmışdı. Onların yazılması Cəbbarlının ədəbiyyat və teatr sənəti uğrunda mübarizədə öz mövqeyini müəyyən etdiyini göstərirdi. Məhz ona görə də ədalətsiz, qərəzli hücum, hətta böhtan dolu çıxış və məqalələri Cəbbarlı etinasızlıqla, fəvqəladə bir sakitliklə qarşılayırdı. Lakin bu sakitliyin arxasında olan mənəvi dözümlük, iradə özmi böyük sənətkarın yaradıcılığı ilə uyuşmayan tənqidi mülahizələri, təklifləri əsaslı mülahizələrlə rədd etməyə, ağıllı, qanəedicilik fikirləri nəzərə almağa imkan verirdi. Ədəbi tənqiddə qarşı on-

da mədəni, diqqətli bir münasibət vardı, “hətta, ədalətsiz tənqid ona pis təsir edəndə də özünü saxlamağı, əsəbilibini büruzə verməməyi bacarırdı”.

“Sevil” əsərinin geniş müzakirəsi keçiriləndə üzdənirəq tənqidçilərdən biri Cəbbarlıni hətta sovet hökumətinə böhtan atmaqda taqsırlandırmışdı. Bu vaxt klubda arxa sıraların birində öyləşən Cəbbarlıni müşahidə edən Məmməd Arif yazmışdır: “O, başını dik tutaraq, çəsməkli gözlərini natiqə dikmişdi. Bəlkə də ürəyində: “Bu axmaq nə danışır?” — deyirdi, amma zahirən heç bir əsəbilib göstərmir, deyilən sözlərə heç bir şeylə öz münasibətini bildirmirdi. Elə bil ki, bu sözlərin heç ona dəxli yox idi...”

Bu, Cəbbarlıya xas olan bir laqeydlik və laübalilik idimi? Yox! Axı, biz onun çox prinsipial olduğunu və lazım gəldiyi zaman öz fikirlərini inadla müdafiə etdiyini, bunun üçün çox tutarlı və məntiqli sübut və dəlillər gətirdiyini bilirdik”.

Məlum olduğu kimi, “Od gəlini” pyesi də hələ tamaşaya qoyulmamış bəzi teatr tənqidçilərinin hücumlarına məruz qalmışdı. Onlar əsəri tamaşaya qoymağa etiraz etmişlər. Cəbbarlıya söz verildə əsəbilibmədən demişdir: “Məncə, əsəri mütləq tamaşaya qoymaq lazımdır. Əsərin ən gözəl tənqidçisi xalqdır, tamaşaçıdır. Oynayaq, xalqın tamaşanı necə qarşıladığını görək. Sonra yenə danışarıq”.

Əsər böyük əks-səda yaratdı. Tamaşaçı kütləsi

pyesi hərərlə, qızğın məhəbbətlə qarşıladı.

Müasirləri Cabbarlının zahiri görünüşünü belə təsvir edirlər: ortaboylu, arıq, qarayanız, gözləri çəsməkli, gülərlüzlü, çox sadə geyimli. Lakin “onda insanı ahenruba kimi çəkən bir cazibə var idi”. Xalq şairi Rəsul Rza yazdığı kimi, son dərəcə təvəzökar olan “Cəfər Cabbarlı ilə danışmaq, mübahisə etmək, ondan məsləhət almaq, hətta ona “məsləhət” vermək üçün rəsmi və yaxın tanışlıq lazım deyildi”.

Çünki onun çəsmək altından diqqətlə baxan nüfuzedicisi, iri qara gözlərindən mehribanlıq, nurlu sifətindən xoş təbəssüm, doğmalığ əskik olmazdı.

Cabbarlı ümumxalq məhəbbəti qazanmışdı, onun şəxsiyyətini, bədii yaradıcılığını odlu ürəklə sevirdilər. Onun şəxsi həyatı, dram əsərləri, ədəbi fəaliyyəti hamıda ciddi maraq doğurmuşdu.

Mirzə İbrahimov yazır: “O dövrün adamları və xüsusən gənclər Cəfərin əsərlərini niyə elə qızğın sevirdilər? Niyə hər əsəri böyük bir ədəbi-ictimai hadisə olurdu? Çünki Cəfərin əsərləri bizi düşündürən, bizi həyəcanlandıran, bizi yaşadan məsələlərə toxunurdu. Cəfər səhnə vasitəsilə zəmanənin adamları ilə danışır, söhbət edir, mübahisə açırdı. Onları irəli çağırırdı. Cəfərin əsərlərində köhnəliyə qarşı nifrət və yeni həyat qurmaq eşqi” vardı.

Cabbarlının sənəti gənclərin qəlbində həyat eş-

qi, mübarizə əzmi, yazıb-yaratmaq həvəsi oyadırdı. M.İbrahimov “Aydın” pyesinin səhnə təcəssümünün onda oyadığı təəssüratı belə izah edir: “Elə bil ki, güclü bir fırtına məni öz qanadlarına alıb, kiçik təpəciklərdən ayıraraq, hündür zirvələrə qaldırdı, ulduzlara tərəf apardı. O gündən teatr mənim gözümdə qeyri-adi bir şeyə: səhrli, cazibədar, füsunkar, coşğun bir ələmə çevrildi”.

Mirzə İbrahimov Cabbarlı sənətinin məbədi olan teatra qəlbi ilə bağlandı. “Oqtay Eloğlu” pyesinin tamaşası onun qəlbində son dərəcə coşğun hissələr, xoş duyğular oyatmışdı. Mirzə İbrahimov yazır: “Bu tamaşadan sonra düşündüm: doğrudan da, səhnə bir tilsimdir, orada ecazkar bir qüvvə var ki, insana bu qədər təsir edir. Onda mən hiss etdim ki, ürəyimdə yeni bir arzu baş qaldırır — yazmaq arzusu!”

Cabbarlının əsərləri Azərbaycan hüdudlarından xeyli uzaqlarda belə qardaş xalqların mədəni inkişafına güclü təsir göstərirdi.

Dağıstanın xalq artisti Həmid Rüstəmov kumik teatrının ilk axtarışlar dövründə yüksəlişini Cabbarlının adı ilə bağlayır.

Türkmənistanın görkəmli dramaturqu Hüseyn Muxtarov Cabbarlının “Od gəlini”, “Yaşar”, “Sevil”, “1905-ci ildə” əsərlərinin repertuara möhkəm daxil olmasını, dramaturq və artistlərə təsirini söy-

ləyirdi. O, eyni zamanda iftixar hissi ilə yazırdı: “Mənsə on səkkiz ildir ki, dramaturgiya ilə məşğulam. Hələ də hər əsər yazanda böyük müəllimim Cəfər Cabbarlı ölməz bir ustad kimi gözümün qabağına gəlir. Mənə elə gəlir ki, onun özəmətli ruhu məhz mənim hər bir yazdığım əsəri yoxlayır və öyərdir”.

Məlum olduğu kimi, səhnə əsərlərinin qüvvətli, bədii cəhətdən dolğun və dövrün tələblərinə uyğun yazılması onların geniş xalq kütlələrinə təsiri ilə ölçülür. Bu cəhətdən Cabbarlı pyeslərinin səhnə taleyi uğurlu olmuşdur.

Məmmədkazım Ələkbərli əsərlərin oxucu və tamaşaçılara təsirini yazıçının sənətkarlıq bacarığı, ustalığı ilə əlaqələndirirdi. O yazırdı: “...Cəfərdə — tarixdə az-az insanlara məxsus olan bir sənət qüdrəti var idi. O, oxucusunu, tamaşaçısını yalnız bir an üçün deyil, həmişəlik öz təsiri altına alırdı”.

Cabbarlının pyesləri həyat məktəbi idi. Onun sehirlə aləminə daxil olan hər kəs elə bil ki, həyat hadisələrini yenidən dərk edir, mənən zənginləşdirirdi. Eyni zamanda, hər kəs elə bil ki, köhnəliklə barışmayan, üsyankar, mərd və ləyaqətli Aydın, Oqtay, Elxan, Gülüş kimi obrazların simasında doğma adamları görürdülər. Bu mənada onlar Cabbarlı pəhrəmanları ilə mənən birləşirdilər.

Cabbarlı öz əsərlərinin təsirini görürdü: Tamaşa

zamanı Cabbarlı salonu gəzir, müxtəlif yerlərdə oturur, əsərin tamaşaçılara necə təsir etdiyini, əsər haqqında tamaşaçıların rəyini öyrənməyə çalışırdı. Bu, onun adəti idi.

Sona xanım öz xatirəsində yazır ki, “Sevil” pyesi tamaşaya qoyulanda çadra əleyhinə qəti mübarizə aparılırdı. Cəfər mənə çadranı atmağı təklif etdi. “Mən isə deyirdim ki, yox, atmaram, məhəllədə hərə bir söz deyər.

—Əvvəl-axır çadranı atacaqsan. Ancaq sonradan atınca, məhəlləmizdə hamıdan əvvəl atsan yaxşıdır, — deyər hər gün mənimlə bu haqda mübahisə edərdi.

Bizə qəzet gətirən poçtalyon bir gün mənə dedi:

—Sona bacı, sənın şəklin qəzetdə çıxıb.

Mən bərk təəccübləndim:

—Ola bilməz!

—Ay Sona bacı, məgər mən səni tanıyıram, nə düşüb mənə ki, yalan danışım? — deyər poçtalyon cavab verdi.

Qıraqda duran Cəfər söhbətimizə qarışıb dedi:

—Balam, kişi düz deyir də, çadranı atmısan, bu haqda qəzetdə də yazın gedib. Hələ özündən başqa qonşu arvadları da çadralarını atmağa çağırımsan. Daha kişi ilə höcət niyə edirsən?

Əllərim əsə-əsə qəzeti açdım. Gördüm... poçtalyon düz deyirmiş.

Kişi gedəndən sonra Cəfərlə davaya başladım ki, nə üçün mənim şəklimi qəzetə verib, adımdan da məqalə yazıb. Axı, mən nə vaxt çadramı atmışam? Hətta ağladım da.

Cəfər məni sakitləşdirib dedi:

—Sonası, çadramı atmırsan—atma, daha ağlamaq nəyə lazım? Ancaq sənin üçün yaxşı deyil, xalq deyər ki, özü məqalə yazıb, hay-küy qaldırıb ki, çadramı atıram: amma yenə çadrada gəzir. Bir də mənim özüm üçün də yaxşı deyil. Axı başa düş ki, yaxşı olmaz, mən çadra əleyhinə əsər yazım, sən çadra örtəsən? Yaramaz axı!..

Bakı məktəblərində oxuyan qızlar da dəstə-dəstə “Gənc işçi” qəzeti redaksiyasına gedib çadramı başlarından atırdılar. Bu hadisədən xəbər tutan Cabbarlı qardaşı qızı Mələk xanıma deyir:

“Sağ olun, mənim Sevilərim... İndi bildim ki, əsərim öz gücünü və təsirini göstərir”.

Görkəmli rus dramaturqu Anatoli Safronov yazır: “Dramaturq üçün öz əsərinin kütlələrə təsirini görməkdən böyük xoşbəxtlik ola bilməz”.

Görkəmli tənqidçi Əli Nazim Cabbarlının yaradıcılıq yolu haqqında məqalə üzərində işlədiyi zaman böyük dramaturqun vaxtsız ölüm xəbərini eşidib sarsılır; dünən teatrın rejissor kabinetində onun məqaləsini dinləyən, öz fikrini söyləyən dramaturq artıq susmuşdur. Tənqidçi onunla təsəlli tapır ki,

“Cəfər öz seviləri, almazları, yaşarları, baxışları və eyvazları ilə” “bizim aramızda, bizim ömrümüzdə” yaşayır.

Əli Nazim Cabbarlı irsində yaradıcı şəxsiyyətin mənəvi qüdrətinin təmsil olunduğunu söyləyir. Onu müasir dramaturgiya, “bədi təhsil və öyrənmə bulağı” hesab edir. Onun “ustalıq və sənətkarlıq sirlərini” öyrənməyi məsləhət görür.

İstedadlı yazıçı Seyid Hüseyn Cabbarlı sənətin milli mədəniyyətə gətirdiyi yeniliyi belə ifadə etmişdir: “Cəfər dramaturgiyamızda bir məktəb açıb getdi”.

Azərbaycan dramaturgiyasının keçdiyi yaradıcılıq yolunda Cabbarlı sənətinin ulviyyəti, təsiri sübut olunmuşdur. Yazıçı Yusif Əzimzadə “Şirin xatirələr”ində elə bil ki, hamının ürəyindən xəbər verir: “...Cəfər Cabbarlının yaradıcılığı, şəxsiyyəti bizim üçün həyat məktəbidir”.

Azərbaycan Dövlət Akademik teatrının qocaman səhnə xadimləri arasında elə bir adam tapmaq olmaz ki, Cabbarlını milli mədəniyyətin yüksəlişində böyük xidmətləri olan qüdrətli sənətkar, yaxın dost, müəllim kimi xatırlamasın. Xalq artisti İsmayıl Dağıstanlı yazırdı: “Cəfər Cabbarlı ölməz bir irs qoyub getmişdir. Onun yaratdığı yeni tipli teatr bizim üçün və gələcək nəslimiz üçün böyük bir məktəbdir”.

İllər keçsə də, müasirlik ruhu, yüksək sənətkarlıq təsiri, dolğun ictimai məzmun tamaşaçıların ürəyinə yol tapır, onları həyəcanlandırır. Bunlar istər-istəməz görkəmli rus dramaturqu Anatoli Safronovun sözlərini yada salır: "...Əgər istedad yalançı deyil, həqiqətdirsə, dəbə düşüb şişirdilməyib, xalqa məxsusdur, xalqın fikirləri və arzuları ilə mayalanıb, doğma torpağının şirəsi ilə qidalanıb, öz xalqının qəlbinin döyüntüsünü dinləyə bilibsə, xalq həyatının əsas hadisələrini görməyi bacarıbsa, bu zaman yazıçı həyatı necə gödək olsa da, o, daim yazacaq, qədərbilən nəsillərə fərəh verəcəkdir".

Cəfər Cabbarlı sənəti ölməzdir, əbədi yaşardır. Odur ki, böyük sənətkarın şəxsiyyəti zaman keçdikcə daha əzəmətli görünür, nəsillərin qəlbində özünə yer tapır.

Kitabın içindəkilər

Böyük sənət bahadırı	3
Xatirələrdə qalan izlər	15

Redaktoru: Nərgiz RÜSTƏMLİ
Tex.redaktoru: İbrahim ÖMƏR

Yığılmağa verilib: 20.05.2001.

Çapa imzalanıb: 20.07.2001.

Ofset çap üsulu. Formatı 70x90 1/32.

Fiziki həcmi 8 ç.v. Sayı 1000.

Qiyməti müqavilə ilə.

Kitab "Nurlan" poliqrafiya mərkəzində yığılıb, səhifələnməş və ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

Bakı. Cəfər Cabbarlı. 1925

Bakı realnı məktəbinin tələbələri
(Cefar Cabbarlı ikinci sırada soldan üçüncü)

Cefar Cabbarlı yaxın həmkarları
və ailə üzvləri ilə

Cefar Cabbarlı

Sona xanim Cabbarli

Cefar Cabbarli ve Sona xanim
ođlu Aydin, qızı Gulara ile.

Cəfər Cabbarlı

Cəfər Cabbarlı aktyorlarla

C. Cabbarlı rejissor V.N. Pudovkinlə
Bakı kinofabrikində "Sevil" filminin çəkilişi zamanı.
1928-ci il.

Cəfər Cabbarlı royal arxasında

C. Cabbarlı, rejissor A.A. Tuqanov
və H.Q. Hidayətzadə ilə 1934-cü il.

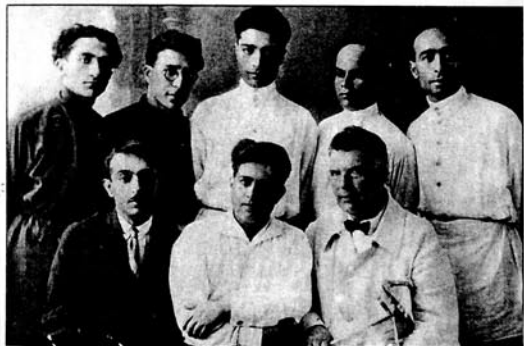
Cəfər Cabbarlı aktyorlarla

Moskva. A.A.Tuqanov və C.Cabbarlı
Azərbaycan teatr xadimləri arasında

Cəfər Cabbarlı aktyorlar arasında
(ikinci sırada sağdan ikinci)

Cəfər Cabbarlı və A.Tuqanov həmkarları ilə

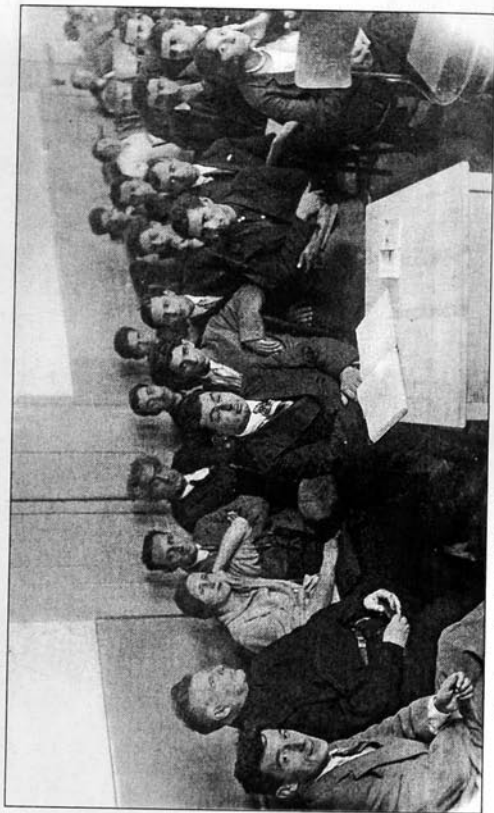
Cəfər Cəbbarlı yazıçılarla

Cəfər Cəbbarlı
Azərbaycan yazıçıları arasında

Azərbaycan yazıçıları Aleksey T. ilə birlikdə

Teatr xadimləri C. Cabbarlının pyesini tamaşaya hazırlayırlar

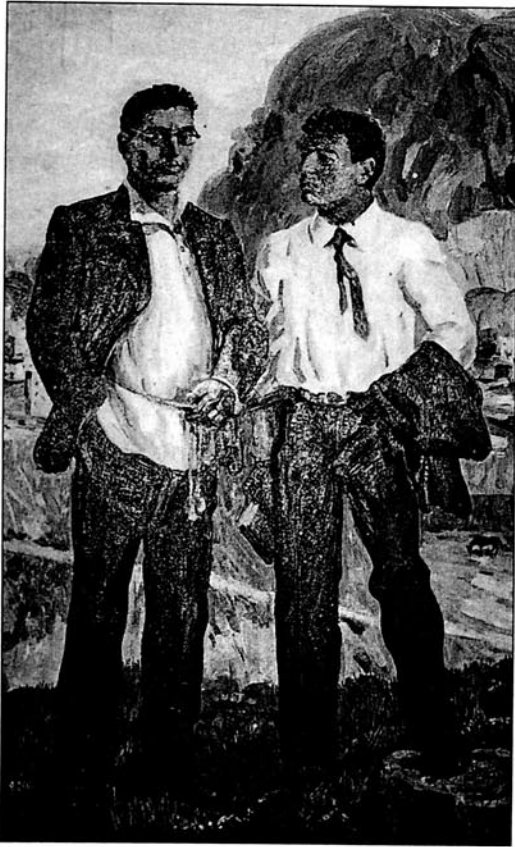

Sona xanım və Aydın C. Cabbarlının məzarını ziyarət edir.

Cəfər Cabbarlı

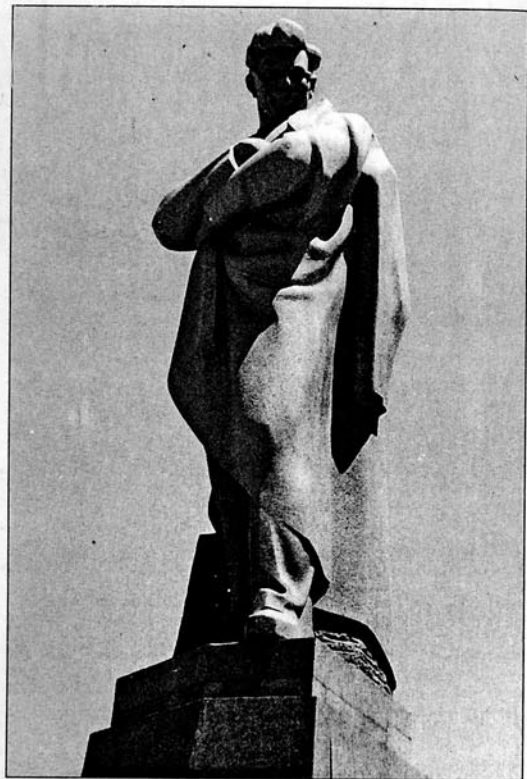

Cefar Cabbarlı və Mikayil Müşfiq

C. Cabbarlı Peterburqda.

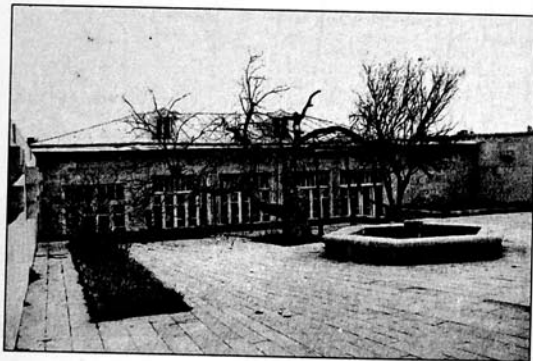
Cəfər Cabbarlının abidəsi

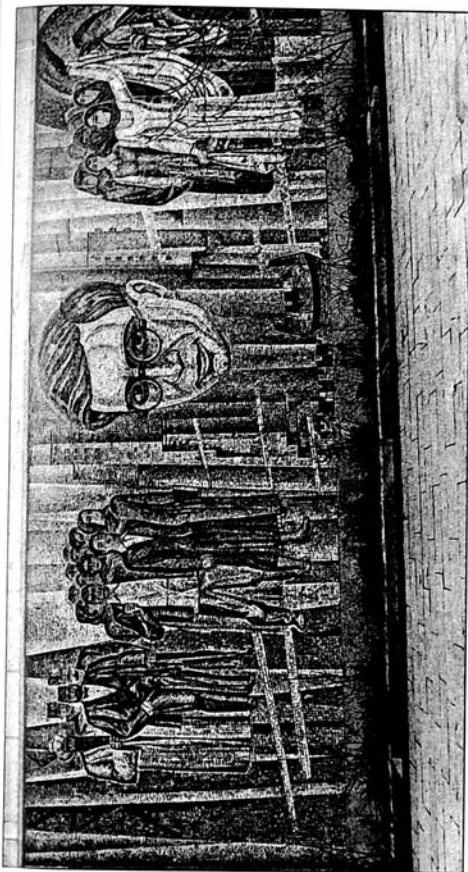
Cəfər Cabbarlının
kino-studiyasının nəyəti

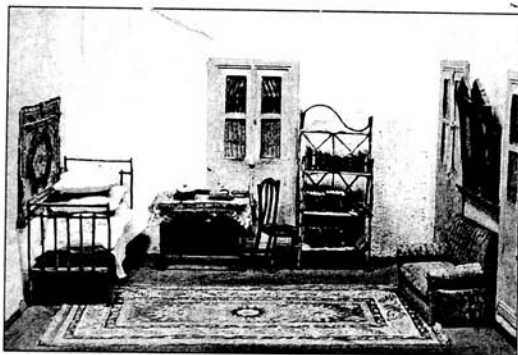
Cəfər Cabbarlının ev muzeyi

Cəfər Cabbarlının ev muzeyi

C.Cabbarlı ev muzeyinin həyəti

С.Саббарлинин ev muzeyi

С.Саббарлинин ev muzeyi

Тејмур ӘНМӘДОВ
филолокија елмпери доктору, профессор

БӨЛҮК СӘНӘТ БАҢАДЫРЫ

Бакы, "Нурлан", 2001

Теймур ӘҺМӘДОВ.

БӨЛҮК СӘНӘТ БАҺАДЫРЫ.

Бакы, "Нурлан"- 2001, 121 сәһ.

Китаб мүасир Азәрбајчан әдәбијатынын корифеји, драматуркија вә театр сәнәтинин јарадычыларындан бири – Чәфәр Чаббарлынын анадан олмасынын 100 иллијинә һәср олунмушдур. Бурада бөјүк сәнәт баһадырынын һәјат вә јарадычылығына јығчан нәзәр салыныр, онун муһити, јарадычылыг әзаблары, театр аләми илә сых бағлылығы барәдә мүасирләринин хатирәләри шәрһ едилир.

Кеңиш охучу аудиторијасы үчүн нәзәрдә тутулмуш бу китаб Чәфәр Чаббарлы ирси илә маразланан әдәбијатсевәрләр үчүн гижмәтли төһфәдир.

Ә $\frac{46030000 - 76}{H - 098 - 2001}$ Грифли нөшр

© «Нурлан», 2001

БӨЛҮК СӘНӘТ БАҺАДЫРЫ

Мүасир Азәрбајчан әдәбијатынын вә театр сәнәтинин јаранмасында Чәфәр Чаббарлынын мисилсиз хидмәтләри олмушдур. О, Азәрбајчанын јени сәпкили драматуркијасынын баниси, гүдрәтли сәнәткар кими таныныр.

Ч.Чаббарлынын әдәби-бәдии јарадычылығы чохчәһәтлидир. Лирик, сатирик ше'р, поема, һекәјә, кино-ссенари, елми, әдәби-тәнгиди мәгаләләр јазса да, она әбәди шөһрәт бәхш едән мисилсиз сәнәт инчиләри - өлмәз сәһнә әсәрләри олмушдур.

Чәмиси отуз беш ил - гыса өмүр сүрән јанар үрәкли Ч.Чаббарлынын әдәби ирси Азәрбајчан халгынын ичтимаи-сијаси һадисәләрлә зәнкин һәјатынын бөјүк бир мәрһәләсини әкс етдирән ајнадыр. Онун мөвзу вә жанр бахымындан рәнкарәнк јарадычылығында мүасир инсанларын һәјаты, тәлеји, арзу вә әмәли, севинч вә кәдәри јүксәк бәдии ифадәсини тапмышдыр.

Чаббарлы әдәби јарадычылығыа ше'рлә башламышдыр. Илк мәтбу ше'ри "Баһар" 1915-чи илин јазында "Мәктәб" журналында дәрч олунмушдур. 1915-1916-чы илләрдә "Бабаји-Әмир," "Гуртулуш",

"Дирилик" журналларында вә гәзетләрдә онун чап етдирдији сатирик ше'рләрдә шәхси мәнфәәтини күдән, ловға буржуа зијалылары, руһаниләр, халғын гаҗысына галмајан ичтимаи хадимләр тәнгид едилирди. Бу ше'рләрдә хош тәрәвәт, хәлгилик, дәрин ичтимаи пафос Сабир јарадычылығынын тә'сири алтында јаранырды. Ингилабчы демократ шаирин вәтәндаш поезијасы Ч.Чаббарлынын габагчыл әдәби әнәнәләр чыгырына дүшмәсинә, әдәбијатын ичтимаи вәзифәләрини баша дүшмәсинә чидди тә'сир кәстәрир, илк демократик рүшәјмләрин јаранмасына сәбәб олурду.

Ч.Чаббарлы бу дөврдә јаздығы һекајә вә драм әсәрләриндә дә чәмијјәтдәки зүлмә вә һагсызлыға гаршы чыхырды. "Вәфалы Сәријә вә јахуд кәз јашы ичиндә күләш", "Аслан вә Фәрһад", "Мәнсур вә Ситарә" вә с. әсәрләриндә јазычы зәһмәткеш күтләләрин нечә фәлакәтли, фачиәли шәраитдә јашадығыны ачыб кәстәрирди. Бу әсәрләрдә көмәксиз адамлара шәфғәт һисси, зүлмә нифрәт ојатмағ - көврәк һуманизм, нәчиб инсани һиссләр тәблиғ едилирди.

Кәнч Ч.Чаббарлы ичтимаи әдаләтсизлијә вә зүлмә гаршы фикирләриндә ардычыл дејилди. Биринчи дүнја муһарибәси илләриндә капитализм чәмијјәтинин төрәтдији хаосдан ваһимәјә дүшән, ничат јоллары көрә билмәјән хырда буржуа әһвал-руһијәси кәнч јазычынын дүнјакөрүшүндә зиддијјәтә сәбәб олмушду. Лакин о, никбин иди; мәтин, саф, фәдакар гүввәләрин кәләчәјинә ина-

нырды. Бу да онун јарадычылығына тә'сирсиз галмырды.

"Солғун чичәкләр" дөврүн ичтимаи-сијаси тәләбләри сәвијјәсиндә, драматуржи чәһәтдән мүкәммәл олмаса да, Ч.Чаббарлы бурада ичтимаи јаралары чәсарәтлә ачыр, саф-чүрүк едирди. Бу әсәрдә милјонлар сәлтәнәтиндә мүлккијјәтин, пулун дағдычы ролуна нифрәт вә етиразы күчлүдүр. "Нәсрәддин шаһ" пјесиндә исә Ч.Чаббарлы бөјүк сәләфләри М.Ф.Ахундов, Н.Нәриманов вә Ә.Һагвердијев кими өз демократик фикирләрини тәблиғ етмәк үчүн тарихи һадисәјә әсасланьыр. Бурада кәнч драматург муһариз гәһрәман проблемени гојмуш, феодал истибдадына гаршы мүтәрәгги гүввәләрин муһаризәсини вермишдир.

Ч.Чаббарлынын илк јарадычылығ дөврүндә јаздығы сатирик, лирик ше'рләр, һекајә вә пјесләр әдәби тәчрүбә иди. Лакин бунлар әдибин реализм јолуна дүшмәсинә чидди тә'сир кәстәрмишдир. Ичтимаи-мәишәт мөвзуларында јазылмыш бу әсәрләрдә буржуа-мүлкәдар чәмијјәтиндә олан әдаләтсизлијә, зүлмә гаршы нифрәт тәблиғ едилир, муһаризә мөјлләри күчләнирди.

Кәнч драматург характер јаратмаға, ичтимаи-сијаси һадисәләрин маһијјәтини ачмаға чалышырды. Лакин Бақы фәһләләринин ингилаби муһаризәсинин бөјүк амалы Ч.Чаббарлыја там ајдын дејилди. Буна көрә дә, демократик чәһдәдә дајанса да, дүнјакөрүшүндә олан мөһдудлуг она ичтимаи-сијаси һадисәләрин маһијјәтини дәрк етмәјә имкан

вермирди. 1918-1919-чу иллəрдə, вəтəндаш мұһарибəси вə харичи мұдахилə дəврү гарақуруңчу, əксингилаби тəблиғатын тə'сиринə мə'руз галан Ч.Чаббарлы буржуа миллəтчилији тə'сири алтына дүшдү. "Казым бəј" адлы јарымчыг бир повест, "Улдуз вə ја Траблис мұһарибəси", "Əдирнə фəтһи", "Бакы мұһарибəси" кими мүчəррəд, мүртəчє романтика үслубунда пјєслəр јазды. Əлбəттə, јарадычылыг бəһраны реализм јолуна дүшəн Ч.Чаббарлы əдəби алəминə сəчијјəви ола билмəзди. Оуну гələмə алдыгы "Ајдын" (1918), "Инчə" (1920) вə бир сыра əсəрлəр сүбүт едир ки, Ч.Чаббарлы өз сəһвини баша дүшмүш, мəһдуд чəһəтлəрдəн узглашмаға чалышмышдыр.

Азəрбајчанда Совет һакимијјəти гурулдугдан сонра Ч.Чаббарлынын дүнјакөрүшүндə чидди дөнүш јаранды. 1920-чи илин мај-июл ајларында "Азəрбајчан мүвəггəти ингилаб комитəси əхбары"нда вə "Коммунист" гəзетиндə əмəкдашлыг едэн Ч.Чаббарлы јени чəмијјəтин мəһкəмлənməsi уғрунда мұбаризəнин өн сыраларында дурду. Бу дəврдə Ч.Чаббарлы тəһсили давам етдирмəјə фүрсəт тапды. О, политехник мəктəбиндə, Азəрбајчан Дəвлəт Университетинин тибб, сонра исə Шəрг фақүлтəлəриндə охумагла јанашы, "Гызыл гələм", "Маариф вə мəдəнијјəт", "Молла Нəсрəддин" журналларында бəди əсəрлəр, елми-публисист мəгалəлəр јазыб дəрч етдирди. Бу дəврдə Ч.Чаббарлынын "Ајдын" вə "Отгај Елоғлу" пјєслəрини баша чатдырмасы вə тамашаја һазырлама-

сы марағлы иди. Драматургун ичтимаи əдалəтсизлијин, чинајəт вə фəлакəтлəрин көкүнү капитализм мұнасибəтлəриндə, буржуа əхлағында тапмасы онун һəјат һадисəлəринə јени, ајыг мұнасибəтилə бағлы иди.

Ч.Чаббарлы ахтарыш јолларында иди. Буржуа-мүлкəдар чəмијјəтинин фəлакəтлəринə гаршы нифрəт вə барышмазлыг һисси доғуран "Гыз галасы" поемасында нəзэрə чарпан ингилаби характерли романтика онун јарадычылығында уғурлу дөнүшү сүбүт едирди. Ч.Чаббарлы јорулмаг билмəдэн чалышырды: о, Шекспирин "Һамлет" фақиəсини, Ф.Гладковун "Семент" əсəриндэн бир парча, Л.Н.Толстојун "Ушағлы" повестини, М.Горкинин "Үзүкүлəр" һекəјəсини тəрчүмə етмəклə јанашы, "Дилбər" һекəјəсини, бир сыра сатирик шə'рлəр вə фелјетонларыны јазыб чап етдирмишдир.

Кəркин јарадычылыг ахтарышлары Ч.Чаббарлынын мəфқурəви јүксəлишинə тə'сирсиз галмырды.

Ч.Чаббарлы "Од кəлини" романтик фақиəсини јаратды. Бурада халг сəркəрдəsi Бабəкин башчылыгы илə зəһмəткєс күтлəлəрин əрəб ишғалчыларына гаршы гəһрəманлыг мұбаризəси јүксəк сənəткарлыг гүдрəти илə тəсвир едилмишдир. "Од кəлини"ндə феодал-патриархал һəјатын амансызлыгы, ислам дининин мүртəчє маһијјəти ифша олунур. Бу əсəр əдəби алəмдə бөјүк һадисə олду.

Мүасир Азəрбајчан əдəбијјəтынын илк тəшəкүл дəврүндə Ч.Чаббарлы буржуа-мешшан мəфқу-

рәсинә гаршы мұбаризә апаран јазычылар платформасында дајанмышды. О, көһнә мүртәчә идеолокијанын вә дини фанатизмин галыгларыны арадан галдырмаг үчүн әлиндән кәләни әсиркәмирди. Оуну бу дөврдә јаздыгы "Севил" пјеси һәјатын, ичтимаи-мәдәни ингилабын тәләбләриндән јаранмышды. Јени чәмијјәт гадына азадлыг, тәһсил һүгугу, ичтимаи фәалијәт үчүн кениш имкан вермишди. Лакин һәлә дә аиләдә гадына көһнә дини мүнәсибәт, мұһафизәкарлыг давам едирди. Ч.Чаббарлы "Севил"дә мүртәчә буржуа әхлагыны ифша етмәји, көһнә дүшүнчәли адамлары, мұһафизәкар буржуа зијалыларыны мәһведичи бир тәнгид атәшинә тутмагы гаршысына мәгсәд гојмушду. Севил образында азадлыға чыхмыш бәхтијар гадынын јалһыз дүнәнки агибәтини дејил, мүасир һәјатыны, кәләчәјини сәнәт гүдрәти илә инандырычы, чанлы верә билмишди. Севил азадлығын, хошбәхт һәјатын һәсрәтини чәкән Шәрг гадыны дүнјасынын "дан улдузу" иди. Оуну симаһында Азәрбајҗан гадынынын тарихи фәчиәси, тәлеји, јени дөврдә әлдә етдији азадлығын мәһнасы әксини тапмышдыр. Севилин гәләбәси јени һәјатын гәләбәси иди. Әсәрдә бүтүн гәһрәманлар ичтимаи-сијаси һадисәләр фонунда инкишафда, дәјишмә просесиндә верилмишдир. Бурада капитализм чәмијјәтинин һүчәјрәсини тәшкил едән буржуа-мешшан аиләсинин јени дөврдә јашамаға гадир олмасы, һәјатын сәһнәсиндән чыхмасы кәстәрилик. "Севил" пјесиндә Ч.Чаббарлы реализ-

минин инкишафы ајдын нәзәрә чарпыр.

"Севил"дән сонра Ч.Чаббарлы исте'дадынын јени инчиләри – "Алмаз", "1905-чи илдә" пјесләри мејдана чыхды.

Совет һөкүмәтинин голчомаглары мәһдудлашдырмаг сијасәти јеритдији дөврдә мәркәздән узаг, керидә галмыш бир кәнддә кәркин ичтимаи һәјаты "Алмаз" пјесиндә әксини тапмышдыр. Бурада јени гүввәләрлә коллектив тәсәррүфатын сүр'әтлә ирәли кетмәсинә мане олан голчомаг үнсүрләрин кәркин мұбаризәси верилмишдир.

Ч.Чаббарлы мәһсулдар, кәркин јарадычылыг дөврү кечирик: ссенарист, кино-режиссору, тәрчүмәчи кими фәалијәт кәстәрик. "Севил", "Алмаз", "1905-чи илдә" пјесләри әсасында кино-ссенари јазыр, Шекспир, Шиллер, Бомарше, Славин, Островски кими рус вә Гәрби Авропа драматургларынын сәһнә әсәрләрини тәрчүмә едир.

Јени чәмијјәтдә халгларын сых әмәқдашлығы Ч.Чаббарлынын илһам мәнбәјинә чеврилмишди. 1929-чу илдә Загафгазија халгларынын һәјаты, мәишәти илә јахындан таныш олмаг имканы онда кәнч нәсли тарихи кечмишин "гара китабы" илә таныш етмәк фикри ојатмышды.

"1905-чи илдә"нин идеја-сијаси мәһнасы Азәрбајҗан вә ермәни халгларынын мәишәтиндә, психолокијасында вә адәт-ән'әнәләриндә олан үмуми чәһәтләри, гәдимдән бәри гапыбыр мөһрибан гошулуғу әкс етдирмәклә битмир, бу пјес һәм дә тарихи инкишафда зәһмәткеш күтләләрин ролуну

долгун әкс етдирән абидәдир.

Бу пјесдә, Ч.Чаббарлы өзү е'тираф етдији ки-ми, "Бакыда олан бүтүн ингилаби һадисәләри" тәсвир етмәји гаршысына мәгсәд гојмаса да, гәләмә алдыгы мөјјән бир хәттдә Бақы пролетариа-тынын ингилаби һәрәкаты, онун тә'сири, кәндли кәңчләрин мұбаризә јолу чанлы лөвһәләрлә верилмишдир.

"1905-чи илдә" пјеси өз тәрәвәтини сахлајан классик әсәрдир. Бу күн өлкәмиздә бејнәлмиләл-чилијин мөһкәмләнмәсинә хидмәт едән бу пјес, ејни заманда дүңја халглары арасында ирги ажры-сечкилик вә дини ихтилаф јаймагла кичик милләт-ләри бир-биринә гаршы гојан мүртәчә гүввәләрә гаршы нифрәт вә гәзәб һисси ојадыр.

Әдәбијата вә театра јүксәк тәләблә јанашмаг, кәңч гүввәләрә, мүтәрәгги сәнәтә кениш јол ачмаг, беләликлә, јүксәк сәһнә мәдәнијјәтинә јијәләнмәк үчүн мүчәррәд романтикаја, муһафизәкарлыг вә кәһнәлијә гаршы мұбаризә ахтарышлар фәдаиси Ч.Чаббарлыны дүшүндүрүрдү. О, "Дөнүш" пјесиндә јенилик уғрунда гәти мұбаризәнин парлаг лөв-һәсини јаратмышдыр. Лакин бурада театра, әдә-бијата јүксәк тәләбкарлыг һисси, гәјнар јарадычы-лығы чағырыш олса да, бәдии үмумиләшдирмә зә-иф олдуғундан мүвәфғәјијәт газана билмәмиш-дир.

Бу дөврдә Ч.Чаббарлынын үзәриндә ишләдији "Јашар" пјеси дә уғурлу олду. Бу әсәрдә коллектив тәсәррүфат һәрәкатынын јүксәлиши шәраитиндә

баш верән јени һадисәләр ишыгландырылмыш-дыр. Гүввәтли јенилик һисси, јени дүшүнчәли ада-мын формалашмасы просеси, јени мә'нәви кејфиј-јәтләри пјесдә рәғбәтлә кәстәрлимишдир.

"Јашар" пјесини Ч.Чаббарлынын мәфхурәви вә бәдии јүксәлишиндә зирвә сәјмаг олар. Јашар образы драматургун мүсбәт гәһрәманлары ичәри-синдә өз камиллији чәһәтдән фәргләнир. Акаде-мик Мәммәд Ариф сәнәткарын јарадычылыг јолу-на һәср етдији монографijasында јазырды ки, "Ај-дыннан Јашарадәк кәлән инкишаф јолунда Чаб-барлынын мүсбәт гәһрәманы мә'нәви чәһәтдән тәкмилләшмиш, јени һәјатын һәгиги гуручусуна чеврилмишдир" (Мәммәд Ариф. Сечилмиш әсәр-ләри. Икинчи чилд, Бақы, 1968, сәһ. 207).

1932-1934-чү илләрдә Ч.Чаббарлы Америка-инкилис империализминин Шәргдә мүстәмләкәчи-лик сијасәтини ифша едән "Әфғаныстан" драмы үзәриндә дүшүнүр, план тәртиб едир. Бу вахт "Правда" гәзети үчүн "Бакы" һекајәсини јазыр. Сон-ралар "Фирузә" ады илә дәрч олунан бу һекајәдә нефт Бакысынын кечмиш вә муасир һәјаты дәрин вәтәнпәрвәрлик һисси илә гәләмә алынмышдыр.

Бу дөврдә Ч.Чаббарлы Азәрбајчан опера вә ки-но сәнәтинин инкишафы уғрунда чидди чалышыр-ды. Мәшһур совет бәстәкары Р.М.Глијерин "Шаһ Сәнәм", ермәни бәстәкары Маилјанын "Сәфа" операсына либретто јазыр. "Алмаз", "1905-чи ил-дә" кино-ссенариләриндән сонра Ч.Мәммәдгулу-задәнин "Өлүләр" комедијасы әсасында, ејни ад-

лы ссәнари үзәриндә ишләјир, "Горхулу Тһран" кино-ссәнариси онун фикрини мәшғул едир. Ч.Чаббарлы нәдән јазырса-јазсын "вәтәнин, әмәк халгын кәләчәк сәадәтини тә'минедичи әсәрләр" гәләмә алмаға чәһд едирди. Ч.Чаббарлы јазырды: "Бу саат Азәрбајчан драматуркијасынын гаршысында кениш, азад јарадычылыг јолу ачылмышдыр. Неч бир јердә, неч бир өлкәдә бизим өлкәдә олдуғу кими, драматургун, јазычынын гаршысында белә кениш фәалијәт имканы јохдур...

Классик әдәбијат нумунәләриндән тәнгиди сурәтдә истифадә едәрәк кечмиш әдәбијатдан ән јахшы вә гижмәтли чәһәтләри кәтүрәрәк...

Күнүн тәләбләринә чаваб верән әсәрләр јаратмаға чалышачағам!" ("Зарја Востока" гәзети, 4 октябр 1934-чү ил).

Ч.Чаббарлынын әдәби ирси халгын милли шөһрәти, мә'нәви сәрвәти, мисилсиз сәнәт инчиләридир. XX әсрин мүрәккәб, зиддијәтли дөврүндә Азәрбајчан халгынын һәјәти вә мүбаризә јолу онун сәһнә әсәрләриндә ин'икасыны тапмышдыр: бурада халгын мәишәти, адәт-ән'әнәси, әмәл вә арзуларыны, идеалы, јашамағ еһтирасы е'чазкар сәнәтин гүдрәти илә усталыгла верилмишдир.

Ч.Чаббарлы бөјүк сәнәткар иди. О, халгыны јанар үрәклә сеvirди. Одлар јурдунун гәдим тарихи кечмиши, мүасир һәјәти вә кәләчәк тәлеји онун сәнәткар гәлбини һәмишә нараһат етмишдир. Ч.Чаббарлы Азәрбајчаных бәхтијарлыгыны, хошбәхтлијини халгларын монолит бирлијиндә

көрүр, мә'нәви бағлылыгы јүксәк тутур, тәрәннүм едирди. Чүнки Ч.Чаббарлы үмүмбәшәри идеалларын чарчысы иди.

Ч.Чаббарлы гәдим, дүнјашөһрәтли, зәнкин Азәрбајчан мәдәнијәтинин һәгиги вариси иди. О, һәм дә гоншу гардаш халгларын милли әдәбијәтәни, Авропа вә Шәргин мә'нәвијат хәзинәсинин сәнәт инчиләрини севә-севә өјрәнир, онлардан бөјүк сәнәтин сиррини әхз едирди. Она кәрә Азәрбајчанда бөјүк интибах дөврү –кәһнә дүнјанын харабалары үзәриндә јени чәмијјәт гурулдуғу дөвр кәркин мүбаризәләр шәраитиндә Ч.Чаббарлы өз нурулу зәкасы, узагкөрәнлији вә бөјүк үрәји илә габагчыл тәрәггипәрвәр идејаларын мүчаһиди олду. Онун маһир гәләми илә јаратдығы сәнәт дүнјасында габагчыл идејаларын, чанлы фикирләрин, һуманист арзу вә әмәлләрин тәрәвәтли бәдии ин'икасы бу чәһәтдән сәчијәвидир.

Ч.Чаббарлынын кәркин ичтимаи һадисәләр, синфи чарпышмалар мүһитиндә тәсвир етдији рәнкарәнк образлар галерейасы, чанлы һәјат ләвһәләри үрәкләри фәтһ едир. Чүнки Ч.Чаббарлы сәнәтинә кениш вүс'әт, тәрәвәт вә өлмәзлик вәсиғәси верилмишди.

Ч.Чаббарлы өз дөврүнүн оғлу иди. Онун сәнәт фырчасындан чыхан бүтүн әсәрләрдә мүасирлик руһу һакимдир, һәм дә истиғбалын һәрәртли нәфәси дујулур. Ч.Чаббарлынын сәнәтдә ачдығы бу шыгылы, кениш јол мүасир Азәрбајчан драматуркијасынын инкишаф јолуну мүәјјән етди. М.Ибра-

нимов, М.Һүсєјн, С.Рүстәм, С.Вурғун, Сабит Рәһман, Р.Рза, З.Хәлил, И.Әфәндијев вә б. сәнәткарларын јарадычылығында Ч.Чаббарлы ән'әнәсинин јашамасы, Ч.Чаббарлы сәнәтинин мә'на көзәллинин јени чаларларынын, јени тәрәватинин олмасы буна шәһадәт верир.

Халг јазычысы Мөһди Һүсєјн Азәрбајчан драматуркијасына Ч.Чаббарлынын кәтирдији јенилији мүбаризә еһтирасында, дәрин никбинликдә, вүс'әтли, чанлы бәди идилдә, азад инсан идеалында вә тәсдигедичи реализмдә көрүрдү. О, Ч.Чаббарлынын шәрәfli јарадычылыг јолуна мүасир мәдәни инкишафын јүксәк зирвәсиндән нәзәр салараг дахили бир инамла јазмышдыр: "О, јалңыз букүнүн сәнәткары дејилдир. О, һәм дә кәләчәк дүнјанын сәнәткарыдыр!" (Мөһди Һүсєјн. Әдәбијат вә сәнәт мәсәләләри. Бақы, 1958, сәһ. 160).

1979-чу ил.

ХАТИРӘЛӘРДӘ ГАЛАН ИЗЛӘР

Бир һәгигәт, бәлкә чанлы бир хәјал кими;
Мүгәддәсдир Чаббарлынын сөз үлвијәти.
Ганад кәрсин үфүгләрә бир гартал кими,
Халгымызын бөјүк гәлби, бөјүк сәнәти!

Халг шаири Сәмәд Вурғун өлмәз Чәфәр Чаббарлы дүһасына доғма халгын бөјүк гәлби, бөјүк сәнәти кими бахмагда нә гәдәр һаглыдыр! Азәрбајчан мәдәнијәтиндә Чәфәр Чаббарлынын әзәмәтли абидәси јүксәлир. Сәмәд Вурғун ону М.Ф.Ахундов вә Ч.Мәммәдгулазадәдән сонра XX әср Азәрбајчан әдәбијаты тарихинин ән көркәмли шәхсијјәти һесаб едир, әдәби үфүгләрдә тутдуғу мөвгеји јүксәк гијмәтләндириди: "Чаббарлы Азәрбајчан классик драматуркијасы вә классик ше'ри зәминәсиндә јетишмиш, милли әдәбијатымызын ән көзәл ән'әнәләринин инкишаф етдирмиш, јени бир драматуркија әдәби мәктәбини јаратмыш бир шәхсијјәтдир." (Сәмәд Вурғун. Әсәрләри, Бешинчи чилд, Бақы, 1972, сәһ.303).

Башы ағ өрпәкли уча дағларын әзәмәти инсаны һејрәтә салыр. Чәфәр Чаббарлы сәнәти дә бәләдир. Бу сәнәт дүнјасы о гәдәр зәнкин, рәнкарәнк вә тәрәвәтлидир ки, онун әсрарлы әзәмәти инсан гәлбиндә нәчиб һиссләр, хош дүјғулар ојадыр: Ону һәјатын чәтинликләринә гаршы синә кәрмәјә, мүбариз олмаға, јашајыб-јаратмаға сәсләјир.

Чаббарлынын өлмәзлији вә дејүшкән руһу истәр-истәмәз бөјүк сәнәткарын гејри-ади шәхсијјәтини хатырладыр.

Азәрбајҗан әдәбијјатында инчиләр јарадан Чаббарлынын шәхсијјәти, нәчиб инсани кејфијјәтләри онун истә’дадынын үлвијјәтини һәртәрәфли, бүтөвлүкдә дәрк етмәјә, јазыб-јаратмағ еһтирасыны вә јени сәнәт уғрунда фәдакарлығыны баша дүшмәјә көмәк едир.

Чаббарлынын бәдии јарадычылығы, естетик әләми онун шәхсијјәти һағгында мүүјјән тәсәввүр јарадыр. Лакин бөјүк сәнәткарын фәрди јарадычылығ хүсусијјәтләрини бүтүн тәфәррүаты илә ашкара чыхармағ, тәдгиг етмәк үчүн көврәк хатирәләри кәздән кечирмәк вачибдир. Чүнки Чаббарлынын әдәби мүнһити, инсанлара мүнәсибәти, зөвгү, хасијјәти, мејли вә саирә мүасирләринин хатирәләриндә мүүјјән дәрәчәдә өз ифадәсини тапмышдыр. Бунлары билмәдән онун бәдии јарадычылығыны, сәнәт әләмини һәртәрәфли, там долғун тәсәввүр етмәк чәтиндир. “Һәр

хансы ярадычы шәхсијјәти өјрәнмәк бир чох мүһүм ярадычылыг проблемләрини һәлл етмәјә, вачиб естетик, әдәби-нәзәри мәсәләләри ајдынлашдырмаға көмәк едир, сәнәткарын методу, үслубу, мөвзулары вә онларын арасындакы әлағә һаггында конкрет факыр сөјләмәјә имкан ярадыр... (Бах: Камал Талибзадә. Сәнәткарын шәхсијјәти. Бақы, 1978, сәһ.92).

Чаббарлынын бәди и ярадычылыгы милли әдәбијјатын инкишафында јени мәрһәләдир. Јени тарихи шәраитдә Чаббарлы халг һәјатынын кениш сәһнәләрини ән күчлү, ән тә'сирли лөвһәләрдә тәсвир едән илк гүдрәтли сәнәткар иди. "Әмәкчи инсанларын һәјаты вә мүбаризәси, гадын азадлыгы, халглар достлугу, көһнә чәмијјәтин галыгы олан мә'нәви-әхлаги чүрүнтүләрә гаршы амансыз мүбаризә Чаббарлынын әсәрләриндә жүксәк бәди и фадәсини тапмышдыр" (Мирзә Ибраһимов).

Чаббарлы тенденсијјалы јазычы иди. Ичтимаи идеја, әгидә вә фикирләр онун бәди и әсәрләриндә һадисәләрин тәбии инкишафында, маһијјәтиндә һәкк олунмушду. Чаббарлынын түкәнмәз исте'дадынын бәһрәси олан бу әсәрләр јени дөврүн салнамәси иди. Халг јазычысы, академик М.Ибраһимов Чаббарлынын бәди и ярадычылыгыны өз дөврүндә Азәрбајчан әдәбијјатынын зирвәси вә халгымызын бәди и дүһасынын бөјүк гәләбәси кими гијмәтләндирмәси тәсадуфи де-

јилди.

Чаббарлы бәшәријјәтин ән габагчыл идеалларына хидмәт етмәји гаршысына мәгсәд гојмушду.

Мөшһур латыш јазычысы Јан Судрабқалн әмәлпәрвәр сәнәткары әдәби үфүгләрдә јени јоллар салан мүбариз бир әскәр һесаб едирди. О јазырды ки, "Һәтта кәнчлик чагынын анлашылмаз хәјал вә ахтарышларына алудәчиликдә белә Чаббарлынын гәлби атәшлә долу олмушдур".

Чаббарлы ибтидаи тәһсилини Бақыда, Дағлы мәһәлләсиндә, шаир Мирзә Әбдүлгәдир Вүсагинин јени типли мәктәбиндә алмышдыр. Онун ше'рә, сәнәтә һөвәси елә бу дөврдә јаранмышды. О илк ше'риндә мөһәллә молласынын тамаһкарлығыны тәнгид етмишдир.

Једди сәјлы Бақы рус-татар мәктәбиндә исте'дады, зәкасы вә гејри-ади давранышы илә һамынын диггәтини чәлб едән Чаббарлынын Сабيرانә сатиралары вә лирик ше'рләри "Кәлһијјәт", "Мәзәли", "Мәктәб" вә с. журналларында чап олунурду. Көркәмли јазычы вә педагог Абдулла Шаиг сәмими вә мәрһибан шакирдинин мүвәфғәијјәтинә үрәкдән севинир, онун ше'рләрини охујуб хејрхәһ мәсләһәтләр верирди (Абдулла Шаиг. Әсәрләри. V чилд, Б., 1978, сәһ.272).

Бақы политехник мәктәбиндә охудуғу дөврдә дин хадимләрини, мүстәбид һакимләри вә мә'мурлары Чаббарлы даһа чәсарәтлә сатира

атәшинә тутмушдур. Шәмсәддин Аббасов өз хатирәсиндә языр ки, мөһәррәмликдә авам күтлә молла вә ахундларын тәһрики илә шахсеј-вахсеј кедир, зәнчир вурур, баш жарырды. Бу вахт мөһәллә чаванлары Чаббарлынын ше'рләрини мәсчиддә авазла охујар, зәнчирвуранлар да ше'рин аһәнкинә ујғун зәнчири күрәкләринә вурур сөзләри тәқрар едәрдиләр:

Күлзари-вәтән солду,
Милләт хари-зар олду,
Һамы пәјимал олду,
Дур, еј хар олан милләт!..

Бу сөзләри минбәрдә ешидән ахунд гәзәблә бағырыр: — Нә милләт! Нә вәтән! Рәдд олун бурадан кафирләр!..

Зәнчир вуранлар ахунду дөјмәк үчүн минбәри чевирмәк истәјәндә ағсагаллар ишә гарышыр (Бах: Бөјүк сәнәткар. Б., 1976, сәһ.91; Сона ханым Чаббарлы. Ону ким унудар. Б., 1969, сәһ.33).

Әлбәттә, белә һадисәләр халгын хош күзәрәһини, сәадәтини дүшүнән кәнч шаирә тәсәлли ола билмәзди. Доғрудур, Чаббарлы һәлә һәјатын зиддијәтләриндән баш ачмыр, ничат јолуну исә авам күтләләрин гәфләтдән ајылмасында, маариф зијасында көрүрдү. Она көрә дә, көһнә дүнјанын ејбәчәрликләрини ачыб көстәрмәк, үрәк сөзләрини халг күтләләринә чатдырмаг

үчүн кениш трибуна ахтарырды.

1913-чү илдә Чаббарлы илк һекајәсини гәләмә алып, ону “Игбал” гәзетинин баш мүһәррири, танымыш һекајәнәвис вә мүнәгид Сејид Һүсејнә охујур. Сејид Һүсејн языр ки, һекајәни гәзәдә бурахмаг мүмкүн дејилди. “Буна бахмајараг, үслуб вә ифадәсиндә бир чанлылыг дујулурду. 13-14 јашлы бир чочугда истә’дад мүшаһидә олунурду. Мән она бир сыра көстәришләр вердим. Һекајәсини тәнгид едиб, зәиф чәһәтләрини гејд етдим”.

1912-чи илдән Чаббарлы “Кәлнийјәт”, “Мөктәб”, “Бабаји-Әмир”, “Молла Нәсрәддин”, “Гуртулуш”, “Тути” вә с. журналларда “Чөфәр Чаббарзадә”, “Санчаг”, “Гәјур әјјар”, “Шәбрәнк әјјар”, “Әјјар кәмшүүр” вә с. имзалары илә әсәрләрини дәрч етдирир. Онун илк ше’ри — “Баһар” “Мөктәб” журналынын 1915-чи ил 3 апрел тарихли 6-чы сајында чап олунмушдур.

Һәмин ил “Гуртулуш” журналынын кечирдији мүсабигәдә биринчилији газанан үч әсәрдән бири — “Бакы сәнајә мөктәбинин шакирди Чөфәр Чаббарзадә”нин “Гүруб чағы бир јетим” ше’ри иди.

Чаббарлы сәнәтинин пәрәстишкарларындан бири јазычы Мәммәд Әкбәрдән сорушур: “Бөјүк сәнәткар өз һәјатында, хасијјәтиндә һансы кејфијјәтләри илә фәргләнирди?” Мәммәд Әкбәр өз истә’дадлы һәмкарыны белә сөчијләндир-

мишдир: “Садәлији вә төвәзөкарлығы, һәр бир инсанын, хусусән халга бағлы олан, халгдан өј-рәнән вә халг үчүн јазыб-јарадан сөнөткарын јарашығы, бөјүклүјү онун садәлијидир. Чәфәр Чаббарлы кејиминдә дә, данышығында да, бөјүкдән тутмуш-кичијө кими, һамы илә рәфтарында да садәлијин вә төвәзөкарлығын мүчәссәмәси иди. Һәм әвәзсиз сөнөткар, һәм дә бүллур кими көзәл инсан иди”.

Чаббарлынын мүасирләри — јахын таныш вә достлары өз хатирәләриндә онун сон дәрәчә садә, сәмими вә төвәзөкар инсан олмасыны сөјләмишләр.

Чаббарлы өзүндән хејли бөјүк һәмкары Сејид Һүсејнлә јахын достлуг едир, онун төвсијәләринә мә’нәви еһтијач дујурду.

Чаббарлы јүкәәлиш јолларында иди. Сәһнә әсәрләри кәнч мүәллифинә шөһрәт газандырмышды. Сејид Һүсејн јазыр ки, белә шәраитдә Чаббарлы “өзүнү гәтијјән бир јазычы кими көтөрмәзди. Онда бә’зи кәнч јазычыларда көрүнән ловғалыг јох иди. О, өзүнү бир һөвәскар адландырырды. Чәфәр һәмишә јаш е’тибары илә өзүндән бөјүк јазычыларә еһтирамла јанашыб, онлардан бир шәј өјрәнмәк истәрди. Бизим сөһбәтимиз јахшы тутарды. Һәр кәслә мүбаһисәдә инад көс-тәрән Чәфәр, нә исә мәнимлә һеч мүбаһисәјө киришмәз, јалһыз суал вериб, чаваб истәрди” (Орада сәһ.10).

Чәлил Мәммәдгулузадәнин көһнә досту, моланәсрәддинчи Мирзә Мәммәдәли Сидги Сәфәров да Чаббарлыны јахындан таныјыр, онун һағында еһтирамла сөһбәт ачырды.

Мирзә Мәммәдәли Сидги Сәфәров Бакыја көчдүкдән сонра онун евинә һәмишә дост вә танышлары — Чәлил Мәммәдгулузадә, Һүсејн Чавид, Аббасмирзә Шәрифзадә, Мустафа Мәрданов вә дикәр јазычылар, сөнөт адамлары топлашардылар. Онлар әдәбијјат, тарих вә инчәсәнәт мәсәләләри әтрафында гызғын сөһбәтләр едәрдиләр. Мирзә Мәммәдәли Сидги Сәфәров өз хатирәсиндә јазыр: Чәфәр бу мәчлисләрин јарашығы иди, һамы ону бөјүк мәһәббәтлә севәрди. “Чәфәрин јаш е’тибары илә мәчлисдәкиләрдән кичик олмасына бахмајараг, о, мүбаһисәләрдә өз бачарыг вә истә’дады илә һамыны һејран едирди. Чәфәрин һәјат вә чәмијјәт һағында јүрүтдүјү фикирләр доғрудан да бөјүк зәка саһибинин кәламларына бәнзәјирди”.

Чаббарлынын садә, ағыллы, сәмими мүнасибәти, төвәзөкарлығы ону һамыја доғма етмишиди. О, мәчлисә кәлмәјөндә бөјүкләр дә, кичикләр дә дарыхарды. Мирзә Мәммәдәли Сидги Сәфәров јазыр: “Чәфәр мәнә һәмишә: “Мирзә” — дејә мүрачиәт едәрди. Бир дөфә нечә олдуса, мән дә она: “Мирзә”, — дејә мүрачиәт етдим Чәфәр јохдур. О, елә баша дүшдү ки, мән ону зарафатла белә чағырдым. Бунун мә’насыны сорушанда де-

дим: “Чәфәр, сән јашча кичик олсан да, бизим һамымызын бөјүк гәләм јолдашысан. Биз гочалмышыг шәмимиз сөнмәкдәдир, елә бир иш дә көр-мәмишик. Сәнин исә истә’дад мәш’әлин инди алов сачыр.

Һамымыз күлдүк. Лакин Чәфәр күлмәди. Мән бунун мә’насыны јахшы баша дүшүрдүм. Чәфәр тә’риф севмәзди. О, чох тәвазөкар бир шәхс иди”.

Чаббарлы садә инсан иди. О өзүндән јашча кичик һәмкарлары илә рәфтарында, сөһбәтләр-индә садә, сәмими олдугуна көрә, һамы өз севинчини, кәдәрини ондан кизләтмәзди, ону өзүнә јахын дост биләрди. Бу чөһәтдән халг шаири Рәсул Рзанын Чаббарлы илә танышлығы барәдә дедији сөзләр чох сәчијјәвидир. О јазыр: “...мәнә елә кәлир ки, биз онунла һәмишә таныш идик. Бу танышлығымызын ахыры олмадыгы кими, әввәли дә јохдур. Бу танышлыг өз-өзүнә, елә тәбии јаранмышды ки, онун башлангычы дејил, өзү, һәрарәти, сәмимијјәти, бә’зән мазәли сөһбәтләр-дә, бә’зән дә сәрт мұнагишәләрдә кечән дәгигә-ләринин, саатларынын дады, дузу галмышдыр” (Рәсул Рза. Мәним фикримчә... (мәгаләләр), Б., 1967, сәһ.96.)

О заман он-он беш иллик әдәби тәчрүбәјә ма-лик, танынмыш јазычы илә кәнч шаирин тез-тез көрүшмәси, сөһбәтләри, шүбһәсиз ки, Чаббар-лынын садәлији, тәвазөкарлығы илә бағлы иди.

“Ч. Чаббарлы сон дәрәчә тәвазөкар бир адам иди. О, әсәрләри һаггында ән ади адамларын рә’јини динләјәрди”.

Рәсул Рза “Дөнүш” пјесинин илк тамашалары-нын бириндә ложада драматургла јанашы әјләш-дијини, тамаша заманы алдыгы илк тәәссурагы-ны — “ајры-ајры образлар, әсәрин бә’зи чөһәт-ләри һаггында фикрини” она чәсарәтлә сөјләди-јини хатырлајыр. О јазыр: “Тамаша гуртаранда мән: “Дөнүш” о бири әсәрләриндән зеифдир” — дејә фикримә јекун вурдум. Чәфәр һәјәчанла “Јох, јох, — деди— “Дөнүш” мәним бу вахтачан јаздығым вә бундан сонра јазачағым әсәрләрин һамысындан јахшыдыр”. Бирдән онун сәси дә-јишди, көзләри елә бил ки, јашарды. Чешмәјини чыхартдығындан бу көзләрдә гәрибә, ачиз, кө-мәксиз бир ифадә варды. Елә бил ки, онун бајак-кы гајнар, нүфузедичи вә һәмишә хәфиф бир тә-бәссүм кизләнмиш көзләрини дәјишиб, јеринә, бир ана нәвазишинә, бир дост јардымына мөһтәч олан көзләр гојдун. Голумдан тутду вә алчаг бир сәслә “Ата-ана өз шикәст баласыны бүтүн өвлад-ларындан чох истәјәр” деди.

Биз бир кәлмә сөз демәјиб ајрылдыг. Сонра-лар сөһбәтләримиз заманы мән инандым ки, бу сөзләр, кәлишикөзәл бир сөз кими дејилмәјиб, о, доғрудан да, бу әсәрини хүсуси бир мәнәббәтлә севир”.

Чаббарлынын сәһнәјә гојулан һәр бир пјес

јени мэдәни һадисәјә чеврилирди. Әдәби тәнгид тамашаны гызғын мұзакирә едир, һағлы-һарсыз иттиһамлар олурду. Лакин кениш тамашачы күтләси һәр бир әсәри бөјүк рәғбәтлә гаршылајарды. Онлар "...Чәфәри курултулу вә гуртармағ билмәјән алғышларла сәһнәјә кәлмәјә мөчбур едәрдиләр. Зал ајаға галхарды. О исә утана-утана халға баш әјәр, бир ан тез сәһнәдән чыхмаға тәләсәрди".

Гочаман журналист Гулам Мәммәдли һәмин дәғигәләрин шаһиди олмушдур. О, хош анлары хатырлајырды: "Чәфәр! Сән нә гәдәр бөјүк, бөјүк олдуғун гәдәр дә тәвәзөкар, садә вә сәмими бир инсан идин!" — дејә "онун әтрини әсәрләриндән" алырды.

"Солғун чичәкләр", "Ајдын", "Од кәлини", "Алмаз", "Севил", "1905-чи илдә"... пјесләри илк тамашадан һамынын гәлбинә, һиссинә һаким кәсилмишди. Бу әсәрләр Чаббарлыја исте'дәдли драматург кими үмумхалг шөһрәти газандырмышды.

Сона Чаббарлы "Ону ким унудар" китабында јазыр ки, "Өмрүнүн сонуна јахын, артыг төкчә Азәрбајчанда дејил, бүтүн Советләр өлкәсиндә танымыш бир драматург икән, она белә бир суал вердим:

—Ај Чәфәр, һамы Јазычылар Иттифагынын үзвүдүр, бәс, сән нијә ораја дәхил олмурсан?

О, күлә-күлә деди:

—Ораја бөјүк јазычылары гәбул еләјирләр. Мән һелә нә јазмышам ки, јазычы олум. Гој бир аз да јазым, сонра бу барәдә фикирләшәрик.

Бу тәвәзөкарлығына бахмајарағ, өмрүнүн сон илиндә 1934-чү илин мартында Чәфәри Азәрбајчан Јазычылары Иттифагына үзв гәбул етдиләр. Һәмин илин августунда исә о, Үмумиттифаг Совет Јазычыларынын I гурултајында Иттифагын Идарә Һеј'әтинә вә Рәјасәт Һеј'әтинә үзв сечилди.

Гурултајдан гајыданда ону тәбрик етдим:

—Ај Чәфәр, бәс, дејирсән јазычы дејиләм, амма көр сәни һараја сечибләр.

—Һә, Сонасы, инди дејәсән бир ба...лача јазычыја охшајырам".

Буна бахмајарағ, Чаббарлы өз бөјүк мұкафатыны зәһмәтин бәһрәсиндә көрүр, халг һөјәтыны јүксәк бәди лөвһәләрдә јаратмаға чалышырды.

Чаббарлы вәтәндаш јазычы иди. О, јени чөмијјәтин халғларын мэдәни инкишафы үчүн јаратдығы кениш имканлары көрүрдү. О, һәм дә көрүрдү ки, кечмишдән мирас галмыш керилији арадан галдырмадан, феодал һөјәтын галығларыны јох етмәдән мүасир дөврүн тәләбләри илә ајаглашмағ чәтиндир. Белә бир мэдәни ингилаб дөврүндә Чаббарлы һәр бир јазычынын вәзифәсини күтләләрин мөфкурәви инкишафы уғрунда мұбаризәдә көрүрдү. Өзү дә туфанларын гајна

ғында мүбаризә апарыр, бачарығыны әсиркәмирди.

Чаббарлы жазыб-жаратмағы, жени әсәрләрин тә'сири илә күтлөләрин шүуруна, мә'нәви әләминә јол тапмағы өзүнүн мүгәддәс вәзифәси билдири.

Чаббарлы билирди ки, тамашачынын һиссинә вә ағлына тә'сир едә билән пјесләр жаратмағ үчүн драматург зәнкин әдәби ирси дәриндән өјрәнмәли, әмәкчи күтлөләрин ганына ана сүдү илә һопмуш әлван милли формалар ахтарыб тапмалыдыр.

Чаббарлы сөзүн һәгиги мә'насында, "инсан гәлбинин мүһәндиси" иди. Јени мүндәричәли милли драматуркијанын илк тәмәлини гојан Чаббарлы билирди ки, нәзәри билијә халгын зәнкин сөз хәзинәсинә саһиб олмадан, һәјаты өјрәнмәдән һәгиги сәнәт әсәри жаратмағ олмаз. О жазырды ки, сәнәткар чансыз, курултулу сөзләрлә чаныны гуртара билмәз. "О, һәјаты өјрәнмәли, һәјатдакы бүтүн характер, типик вә һәтта бир чохлаарынын көрә билмәдији моменти көрмәли, бу һәјатдакы мүбаризәннин үмуми мә'насыны тапмалы вә онлары чәсур вә нәфис бојаларла бәдии шәклин, тә'минин вә ајдынлығын лајигли јүк-сәклијинә галдыра билмәлидир".

Чаббарлы новатор жазычы иди. О, мүасир һәјат һәгигәтини гәләмә алдығы заман һадисәләрин кәләчәк инкишафыны тәсәввүр едә билирди.

Һәјатын дәринликләринә нүфуз етмәк бачарығы "онун бәдии исте'дадынын ән һәјрәтамитз хүсусијјәтләриндән бири иди".

Халг жазычысы Мәһди Хүсејн жазыр: "О, һәјатда јаранан јениликләри һәлә рүшәјм һалында икән дујур, бу јениликләри тез вә дүрүст мә'наландырыр, жени инсанларын сүр'әтли инкишафына тә'сир кәстәрмәк үчүн жени һәјатын өз күчүнә архаланырды".

Анатоли Сафронов Чаббарлы јарадычылығынын мүасирлијини, халг һәјатына нүфуз етмәсини вә сәнәткарлығыны, һәр шәјдән әввәл, драматургун ана торпаға бағлылығы илә изаһ едирди. Она көрә дә дејирди: "Өз-өзүндән сорушанда ки, Чәфәр Чаббарлы нијә белә жазырды? Онда белә јарадычылығ һәссаслығы һарадан иди? Бу суаллара чаваб тапырсан. Жазычынын бөјүк вә дәрин кәзләри ана торпагда баш верәнләрин көрүрдү".

Чаббарлы мүшаһидә етдији һәјатын бүтүн дәринлијини, инсанын психоложи әләминин бүтүн инчәликләрини көрүр, дујурду. "Ичтимаи сифариши" — мөвзуну она дөврүн өзү верирди. Лакин мөвзуну сечмәји бачармағ "ән бөјүк мөзијјәт" һүнәр иди. О жазырды: "Жазычыја сифариши дөвр, гурулуш, мүһит вермәлидир. Мән өзүм һеч кәсә итаәт етмирәм, һеч бир кәсдән дә сифариш гәбул етмирәм. Мәнә сифариши бөјүк гурулушумуз, бөјүк мүһитимиз вә күтлә верир. Мән дә ону јеринә јетирирәм".

1934-чү ил август ајынын 1-дө Үмумиттифаг Совет Јазычылары гурултајында олан нитгиндө Чаббарлынын мөвзу сечмөк мәсөлөсинө тохунмасы, ону сәнәткарын “ән бөјүк мәзијјәтләриндән бири” кими гижмәтләндирмәси јени дөврүн театр, драматуркија гаршысында гојдуғу тә’хирсалынмаз проблемләрлө сых бағлы иди. “Јазычынын сечдији мөвзу ону илһама кәтирмәли, онун көрдүкләрини, дујдуғларыны, дөврүнүн ондан төлөб етдикләрини, башгаларынын һәлә мүшаһидә етмәдикләрини вә ја мүшаһидә едәрәк, бу барәдә даныша билмәдикләри шејләри охучуја сөјләмәк имканыны јаратмалыдыр. Дөврүн “ичтимаи сифариши” адланан шеј будур” (орада, сәһ.425).

Мүрөккәб јарадычылыг просеси, һәр шејдән әввәл, сәнәткарын дүнјакөрүшү, ичтимаи һәјата мүнасибәти илә бағлыдыр. Чәфәр Чаббарлы һәјатын, дөврүн нәфәсини дујур, нәбзини һисс едирди. О, јорулмадан јазыб-јаратмаг, милли мәдени јүксәлишә көмәк етмәк истәјирди. Чаббарлы А.Туганова 1932-чи ил 20 јанвар тарихли мәктубунда јазырды: “...Букүнләрдә хәстә идим, ама јатмаға вахтым вар ки?!

Мәс’улијјәт бөјүк мәсәләдир. Һеч кимин өңүндә утанмамаг өз вәзифән вә вичданын гаршысында мәс’улијјәт дашымаг — будур әсас мәсәлә!”

Чаббарлы әсәрләри үзәриндә нечә ишләјир-

ди? Халг шаири Рәсул Рза өз хатирәсиндә јазыр: “Чәфәр Чаббарлынын бүтүн өмрүнү саатлара бөлсән, демәк олар ки, бу саатларын чох аз һиссәси онун јухусуна, истираһәтинә — галан бөјүк һиссәси исә театрда, сәһнәдә, евдә, трамвајда, күчәдә кедәндә, онун бир лабораторија кими ишләјән, јарадычы гәлбинин, бејнинин фәалијјәтинә сәрф олунурду”.

Бу сөзләр бөјүк бир һәгигәтин ифадәсидир. Доғрудан да, Чаббарлы чошғун еһтирасла, раһәтлыг билмәдән јазыб-јаратмышдыр. Бөјүк сәнәткарын мүасирләринин јахын дост вә гоһумларынын хатирәләри онун јарадычылыг аләминә дахил олмаға, јарадычылыг әзабларыны, мә’нәви сарсынтыларыны тәсәввүр етмәјә имкан верир.

Мә’лум олдуғу кими, Чаббарлы өз әсәрләринин мөвзусуну һәјатдан алса да, мүасир дөврүн ән вачиб, актуал проблемләрини бөјүк сәнәткарлыг гүдрәти илә үмумиләшдирмәјә, габагчыл мејлләри сечиб габарыг вермәјә чалышмышдыр. Чаббарлы әсәрин тәбии, сәнәткарлыг бахымындан биткин олмасы үчүн типик образлары, характерләри мүшаһидә етдији һәјатдан алырды.

Сона ханым Чаббарлы јазыр ки, 1930-чу илин јайында аиләликчә Шурабад бағларында оланда Ч.Чаббарлы “Алмаз” пјесини ишләмәјә башлады. “Әсәрдәки һадисләрин вә адамларын чохусу Шурабад кәнди илә әлагәдардыр. Һәтта һачы

Әһмәд сурәтинин прототиби инди дә көзүмүн габағындадыр. Фатманисәнин прототиби исә һәмин кәндин “мамасы” саялырды, әри илә һеч жолә кетмәзди, күндә кишини дөјүб евдөн говарды”.

1932-чи илин јајында Сона ханыма көндәрдији мөктубда Чаббарлы балача бир пјес жазачағыны билдирир. Дөвләт Драм Театрынын јубилеји јахынлашырды. Чаббарлы јубилеј заманы театрын гүсурларыны тәнгид едән балача сатирик пјес үзәриндә ишләјир. Лакин гәлби гәјнар жардычылыг ешги илә дөјүнән, милли театрын јени сәнәт тәләбләри сәвијјәсиндә инкишаф јолуна дүшмәси үчүн көмәјини әсиркәмәјән Чаббарлы “балача пјес”и ишләдији заман “әсәр кетдикчә бөјүмүш, мөвзуча кенишләнмиш вә ахырда сәнәт мәсәләләрини әһатә едән чидди бир пјесә чеврилмишди”. Бу пјес “Дөнүш” иди. Бурада јениликлә көһнәлијин мүбаризәси тәсвир олунурду. Әсәрин гәһрәманы кәнч режиссор Күлсабаһ “јени театр” јаратмаг арзусу илә Мирзә Чамалын, Хосмәммәдин вә диқәр көһнә фикирли, бачарыгсыз сәһнә хадимләринин симасында мүһафизәкарлыға гаршы гәти дөјүшә башламышды. “Дөнүш” пјесиндә театр уғрунда чошғун мүбаризә мејли, јени һисс вә дүјғулар габарыг ифадә олунмушду.

Сона ханым јазыр: “Дөнүш”дә Чәфәр театрын, демәк олар ки, бүтүн ишчиләринин һәрәкәтләриндән, давранышындан истифадә етмиш-

ди. О өзү дејирди ки, мән бу әсәрдә драм театрынын гапычысындан тутмуш директоруна кими һамыны тәсвир етмишәм, һамынын хасијјәтини, һәрәкәтләрини, данышығыны нәзәрә алмышам”.

Чаббарлы һәр бир әсәрини гәләмә алмаздан әввәл ону дүшүндүрән мөвзу әтрафында елми, сијаси вә тарихи әдәбијјатла таныш олар, һәјаты, ајры-ајры сурәтләрин прототипинин психоложи аләмини өјрәнәрди. Бундан сонра пјесин ајры-ајры һиссәләрини, һәтта нәғмәләри фикриндә јарадарды.

Чаббарлы “Од кәлини” мөвзусу әтрафында тај үч ил жардычылыг ахтарышлары апармышдыр. Сејид Гүсејн өз хатирәсиндә јазыр: “Чәфәр јазмаздан әввәл әсәрин һәр бир тәрәфини фикриндә һазырламышды. О, бу мөвзуну мәнә нағыл едәркән, јалныз фабуласыны дејил, һәтта Елханын моногларыны, Севки дағында охунан нәғмәләри, Дөнмәзин пәлтәк дил илә охудуғу ше’ри әтрафлы данышмышды.

Чәфәрин олдугча гүввәтли бир һафизәси вар иди. О, бир шеји јазмаздан әввәл ону узун мүддәт һафизәсиндә олдуғу кими сахларды”.

Чаббарлы “Од кәлини” фачиәси үзәриндә бөјүк жардычылыг мәс’улијјәти илә ишләјирди. О, әсәрдә халгын мә’нәви гүдрәтини, халг сәркәрдәси Бабәкин әрәб ишғалчыларына гаршы гәһрәманыг мүбаризәсини долғун лөвһәләрдә вер-

меје чалышырды. “Од кәлини”нин илк варианты һәлә 1925-чи илин ијулунда һазыр иди. Бу вариант үзәриндә Чаббарлы дөнә-дөнә јенидән тәһилһәр апармыш, дүзәлишләр етмишдир. Сона ханым бу барәдә јазыр: “...”Од кәлини” үзәриндә о гәдәр чох ишләјирди ки, һеч олмајан кими. Һәр күн ишдән кәләр-кәлмәз, тәләсик хәрәјини јејиб бир аз истираһәт едәндән сонра јатагдан галхыб сүбһә кими ишләјирди. Тәкчә Елханын сон монологу үзәриндә ики-үч кечә чалышды. Бу монологу Чәфәр, сәһв етмирәмсә, беш-алты дәфә јазмыш, лакин үрәјиндән олмадығы үчүн чырмыш, сонра тәзәдән јазмышды. Бә’зән бир шәкли бир нечә вариантда ишләмишдир. “Од кәлини” пјесиндә о, бүтүн әсәрләринә нисбәтән даһа чох вахт вә зәһмәт сәрф етмишдир. Чәфәрин бу әсәр үзәриндә кәркин ишләдијини әјани көрмәк үчүн “Од кәлини”нин индијә гәдәр сахланылмыш бир нечә әлјазмасы нүсхәсини нәзәрдә кечирмәк кифәјәтдир”.

Режиссор А.А.Туганов “Од кәлини” фачиәсинин сон вариантыны тамашаја һазырладығы заман Чаббарлы әсәр үзәриндә јарадычылыг ишини давам етдирди. Кәркин әмәјин сәјәсиндә гүввәтли, тә’сирли, романтик фачиә — “Од кәлини” јаранды.

Чаббарлы мүасир һәјатын тәләбләринә јенијени әсәрләрлә чаваб вермәк арзусу илә јорулмаг билмәдән ишләјирди. Сона ханым јазыр: “...Чә-

фәр сәһһәтинин позулдуғуна бахмајараг, чох кәркин ишләјирди. Өмрүндә бирчә дәфә дә курорта, ја санаторијаја кетмәмишди. Һәтта, баға, јайлаға да кәлмәјә вахт тапмырды; кәләндә дә анчаг ишләмәк үчүн, јазмаг үчүн кәлирди”.

Чаббарлы илләрлә фикриндә көтүр-гој етдији, нечә дејрләр, “јаздығы” әсәри ағ вәрәгләрә көчүрдүју заман сон дәрәчә кәркин јарадычылыг иши көрүрдү. О, отаға чәкиләр, јанына һеч кәси бурахмаз, бүтүн күнү јазыб-позарды. Ишләјәндә чохла чәј ичәр, папирос чәкәрди, бу да үрәјинә зәрәрли иди. Сона ханым ону чәкиндирмәк үчүн бир күн дејир: “Чәј аз ич, бағ јеридир, гәндимиз азыр”. Сона ханым икинчи стәканы гапыдан верәндә Чаббарлы она кағыз узадыр. Орада јазмышды:

Ај Сонасы, чәј кәтир мәнимчүн,
Гәләндәрәм, пәј кәтир мәнимчүн,
Бағ јеридир, гәнди чох ишләтмәрәм,
Истәјирсән сәј, кәтир мәнимчүн.

Чаббарлы ишләдији мөвзу әтрафында чохла әдәбијјат охумадан, ону фикриндә јаратмадан план тутмазды. Бу план, ајры-ајры гејдләр она әсәри ишләдији заман кәрәк олурду. О, инадла, ардычыл ишләјирди ки, фикир силсиләси гырылмасын, һадисәләрин кәркин, драматик инкишафына сојуглуг чөкмәсин. Чаббарлы “Јашар”ы

бир һәфтәҗә јазмышды. Бу әсәр үзәриндә “сәһәр тездән кечә јарыјадәк” ишләдији күнләрин бириндә белә бир һадисә баш верир: Сона ханым нә үчүнсә, отаға кирәндә Чаббарлынын отагда вар-кәл етдијини, әлләри алнында фикирләшдијини, бә’зән ајры-ајры чүмләләри бәркдән тәк-рар етдијини көрүр. Сона ханым јазыр: “Чаббарлы мәни көрүб инчиди, деди ки, нијә отаға кәлдин, фикрими дағытдын, даһа ишләјә билмәрәм... Һәгигәтән, о күн Чәфәр јазмады”.

Чаббарлы пјеси фикриндә “ишләдији” заман ајры-ајры сурәтләрин монологларыны өз-өзүнә сөјләр, маһнылары зүмзүмә едәрди. Сона ханым јазыр: “О, пјесләриндә ја халг маһныларындан истифадә едәр, ја өзү јарадарды. О, кичик јашларындан ешитдији баяты, лајла, охшама, ағы вә халг маһныларыны һафизәсиндә мөһкәм сахламышды. Бунунла белә, Чаббарлы шифаһи халг әдәбијјаты нүмүнәләрини топлајыр, өјрәнирди. “Күчәләрә су сәпмишәм”, “Сары кәлин”, “Галанын дибиндә бир гуш олајдым”, “Ај гыз, кимин гызсысан”, “Кәлмә, кәлмә, кет а күлүм” вә саирә халг маһныларындан образларын мә’нәви әләмини, әһвал-руһијјәсини ачмаг, драматик сәһнәләрин бәди и тә’сир күчүнү даһа да артырмаг үчүн истифадә едирди. Чаббарлы шифаһи әдәбијјат хәзинәсиндән сәнәткар кими јарадычы шәкилдә бәһрәләнирди. “...Әсәр гәһрәманларынын дүшдүјү вәзијјәтләрә, характеринә, дүңјакә-

рүшүнә вә психолокијасына көрә, халг маһныларындан ја бир мисра, јахуд да бир бәнд көтүрүр, галан мисралары һәмин сурәтләрин дилинә әдиб өзү әләвә едирди”.

Бу маһныларын “...мусигисини дә өзү бәстәләјирди. Бу маһныны узун заман додагалты охујур, пианода чалырды... “Од кәлини”ндә Солмазын “Мән бир солмаз јарпағам ки”, “1905-чи илдә”дә Сонанын “Азад бир гушдум”, “Алмаз”да Јахшынын “Кәрәк күнөш дағлары ашыб сәнмәјәди”, “Јашар”да Јагутун “Сәнин дәрдиндән” маһнылары белә јаранмышды.

Чаббарлы бөјүк гардашы Нүсәјгулунын гызы Мәләк ханымда мусигијә бөјүк һәвәс ојатмышды. Она тар алмышды, мусиги мөктәбинә гојмушду. “Од кәлини” пјесинин илк тамашасында Мәләк ханым Шәмси Бәдәлбөјли илә Солмазын “Мән бир солмаз јарпағам ки...” маһнысыны тарда мүшајиәт етмишдир. Мәләк ханым өз хатирәсиндә јазыр: “Чәфәр әмим әсәрләринә јазачағы маһныларын сөзләрини әввәл өзү зүмзүмә едир, сонра мәнә тар чалдырыб, һавасыны мүјјән еләјирди. Бә’зән дә дарыханда вә јахуд кефи чағ оlanda мәнә мүрачиәт едиб: “Ај Мәләк, көтүр тары, бир аз чал бизим үчүн” — дејирди. Мән онун арзусуну јеринә јетирирдим. О, дигтәтлә гулаг асыр, муғамат вә халг маһныларындан зөвг алырды”.

Чаббарлынын јарадычылыг иши әсәри јаз-

магла баша чатмырды. Мəшһур театр хадими Исмајыл Һидајəтзадə жазыр ки, Чаббарлы чох зəһмəткеш иди, “əсəр үзəриндə бütүн варлыгы илə ишлəјирди; һəттə əсəри театра тəгдим етдикдөн сонра белə јарадычылыгы ишини давам етдирди”.

Чаббарлы бəјүк зəһмəт үчүн јаранмышды. О, хошбəхтлијини халга хидмəтдə кəрүрдү.

Чаббарлынын сон дərəчə бəјүк фəдакарлыгынын, ишкүзарлыгынын, сənət јолунда ағласығмаз дахили гүдрəт вə инамла чарпышмасынын сəбəби нə иди? Онун вəтəндаш јазычылыгы борчу, халг мэдəнијјəтини јүксəлтмəк вəзифəsi. Бу нəчиб һисс онун мүгəддəs анды иди.

1930-чу илин јазында Чаббарлынын исте’дадлы актјор Исмајыл Һидајəтзадə илə бағладыгы јолдашлыгы əһднамəsi дə бу мүлаһизəни тəсдиг едир. Исмајыл Һидајəтзадə жазыр: “Үрəји сənət ешги илə дəјүнəн бəјүк сənəткар чиб дəфтəрчəсинə белə бир əһднамə жазыр: “Биз ашағыда имза едөн Исмајыл Һидајəтзадə, Чəфəр Чаббарлы апрел ајынын 10-да икили белə гəрара кəлдик: “Азəрбајжан театры башга театрлардан кери дəјилсə дə, рəгабəт јохлуғундан театр бир дурғунлук кечирир вə өз-өзүнү тəкрар едир. Сəһнəни бу дурғунлуғдан чыхармағ вə јени бир тəканла тəрəггисини күчлəндирмəк лазымдыр. Онун үчүн биз икимиз кəнч гүввəлəрдən јени бир кадр дүзəлдиб, јени бир театр бинасы гурмаға чалыша-

чағыг”.

Чəфəр охујанда нечə бир хал кечирдијини сөзлə ифадə етмəјə ачизəм. Мəн анчаг буну хатырлајырам, ки, ајаға галхыб, Чəфəри гучагладым. Биз хəјли бир-биримизə гысылыб дајандыг. Онун кəзлəri јашармышды”.

Чаббарлы сənət фəдаиси иди. О, јорулмағ нə олдуғуну билмəзди. “Коммунист” гəзетиндə əдəби ишчи вə тəрчүмəчи, театрда əдəби һиссə мүдири вəзифələриндə ишлəмəсинə бахмајарағ, дөврүн тələблəринə чаваб верən əсəрлəр јаратмағ үчүн өз үзəриндə чидди чалышырды. Чаббарлы театр техникумунда, “киностудијада верилən дəрслəрдə мұдавим кими иштирак едир, һəм дə университетдə фəлсəфə, тарих, əдəбијјата даир лексијалара мүнтəзəм сурəтдə гулаг асыр, редаксијада тəрчүмəчилик едир, театрда бəдии һиссəјə бахыр. Бүтүн бунларла бəрабəр, јарадычылыгы илə мəшһул олуб, өлмəз пјеслəрини јазмаға да мачал тапырды”.

О заман Азəрбајжан театр техникумунда дəрс дəјən мəшһур режиссор А.Туганов илк мұһазирələрин бириндə она диггəтлə гулаг асан Чаббарлыны кəрүр. Драматургу сəһнə сənəткарлыгы проблеми марағландырырды. Бу илк кəрүшдөн сонра мұəллим тələбə танышылығы əгидə достлуғуна чеврилди. Ијирми ил бундан əввəl истəкли досту Чаббарлыны хатырлајан А.Туганов јазмышды: “Мəн јарым əсрдən чох театр сəһəсиндə

ишләмишәм. Бу мүддәт әрзиндә чоһ адамларла көрүшмүшәм. Јазычыларла, рәссамларла, көркәмли артистләрлә вә башга сәнәт саһибләри илә отуруб дурмушам.

Л.Н.Толстој, И.Ј.Репин, А.П.Чехов, М.Горки, Ф.Шалјапин, Л.Собинов, Моне Сјули, Посарт вә башга бу кими көркәмли адамларла дөфәләрлә көрүшүб, сөһбәт етмишәм. Бу бөјүк шәхсијәтләрин сырасында бир достуму — Чәфәри һеч вәһһлә үрәк ағрысыз хатырлаја билмирәм. Мән 1924-чү илдә Бакыја кәләндән сонра, Чәфәр Чаббарлы илә көрүшүб, таныш олдым. Һәмин вахтдан сәнәтимлә әлағәдар олараг, мәни тәләјим Чәфәр Чаббарлыја бағлады”.

Чаббарлыны халг үрәкдән сеvirди. Әмәји, хош рәфтары, әсәрләри она шөһрәт газандырмышды. Бакы зәһмәткешләри ону Бакы Советинә депутат сечмишдиләр. Сона ханым јазыр ки, Чаббарлы депутат оландан сонра евимизә кәләнләрин сајы даһа да чоһалды.

“Сечичиләрин һәрәси бир иш үчүн она мүрачият еdirди: кими мәнзил, кими иш үчүн, кимиси дә елә-белә, суал-чаваба кәлирди. Чәфәр дә һаһы илә мөшғул олур, бүтүн кәләнләри разы јола салмаға чалышырды.

Белә вахтларда она дејирдим:

—Чәфәр, дејәсән, Баксовети көчүрмүсән евимизә. Мирзә Сәмәндәр демишкән, шикајәтчиләрин бири кедир, о бири кәлир.

О да белә чаваб верирди:

—Милләтә гуллуг етмәк лазымдыр, Сонасы. Јахшы ки, гапымызы таныјырлар. Бир дә аһы, сән билирсән ки, мән гонаг-гараны чоһ сеvirәм. Нөјә лазым о ев ки, кәлиб-кәдәни олмасын!”

Чаббарлы актјорларын һәртәрәфли инкишафы гајғысына галырды: Онларын сәһнә мәдәнијәтинә, сәнәткарлыг хүсусијәтләринә дәриндән јијәләнмәси үчүн вар гүввәсини әсиркәмирди.

Театрын әдәби һиссә мүдири вәзифәсиндә ишләјән Чаббарлы өз исте’дад вә бачарығыны театрын јүксәлишинә һәср етмишди. Бу, һәр шәј-дән әввәл, онун актјорларла мүнәсибәтиндә тәзаһүр еdirди. Чаббарлы ишкүзар кәнч актјорлар дәрин рәғбәт бәсләјирди. Мөшһүр режиссор Александр Туганов јазыр ки, “Онун отағы һәмишә актјорларла долу оларды. Ч.Чаббарлы актјорларла рол үзәриндә нечә ишләмәк гајдаларындан данышар, бош вахтларында исә ложада отуруб, мөшгләрә бахарды. Мөшг заманы нәзәрчарпан нөгсанлары актјорларла чоһ мәдәни вә мүлајим тәрздә баша саларды”.

Көркәмли сәһнә хадимләринин хатирәләрини вәрәгләдикчә, Чаббарлы исте’дадлы драматург, маһир режиссор, садә, гајғыкеш инсан, кәзәл мүәллим вә сәдагәтли дост кими көзләримиз енүндә чанланыр.

Чаббарлы театрын пәрәстишкары, вурғуну иди. О, театрын үмуми сәвијәсини јүксәлтмәк

үчүн актёрларын унутулмас образлар жаратма-сына, фәрди жаратычылыг жолуну мүејјән етмәси-нә бүтүн варлығы илә чалышырды. Мәрзијә ханым Давудова, Мирзаға Әлијев, Исмајыл Һида-јетзадә, Аббас Мирзә Шәрифзадә, Сидги Руһул-ла, Мустафа Мәрданов, Исмајыл Дағыстанлы, Рза Әфганлы, Рза Тәһмасиб кими бөјүк сәһнә хадимләри Чаббарлы әсәрләринин онларын сәһнә жаратычылығына бөјүк тә'сирини миннәтдарлыг хисси илә хатырлајырдылар.

Мәрзијә ханым Давудова Чаббарлыја гәлби театр ешги илә дөјүнән мөөллим, онун жаратдыгы чанлы образлар галерејасына мөктәб кими бах-магда һаглы иди. Мәрзијә ханым Давудова ја-зыр: "Һәр дөфә драматургдан сөз дүшөндә, сәһ-нәдән данышыланда, образларын үзәриндә иш-ләмәк гајдаларындан мүбаһисә кедөндә бөјүк Чөфәр Чаббарлынын чанлы мүчәссәмәси кәлиб көзләримин гаршысында дајаныр. Онун сөзләри өзәмәтлә сәсләнир: "Актёр жаратдыгы образла јашамалыдыр. О, образын даһили аләмини ачыб бүтүн тәфәррүаты илә тамашачыја чатдырмалы-дыр, сәһнә сүн'илик севмир".

Чаббарлы адәти үзрә "һәр јени әсәрини актёрлар үчүн охујар, онларын фикрини өјрә-нәр", сонра ролларын бөлкүсү башланарды. О, әсәри гәләмә алдыгы заман кимин һансы ролда чыхыш едәчәјини нәзәрдә тутурдуса, она да һә-мин ролу верирди. "Севил"ин рол бөлкүсүндә

Мәрзијә ханым баш ролда ојнамаг арзусуну бил-дирөндә Чаббарлы күлә-күлә демишди: "Јох, Мәрзијә ханым, сиз јахшы билирсиниз ки, мән рол бөлкүсүндә чох гәддарам.

—...Һеч олмаса, бир дөфә ојнарам, әкәр хо-шунуза кәлмәсә..."

Ч.Чаббарлы Мәрзијә ханымын Севил образы-ны жаратмаг һөвәсини, хаһишини нәзәр алыр: "Нејләјим, мән Күлүшү дә севирәм, Севили дә, сизи дә. Гој сиз дејән олсун, Севили ојнајын".

Әсәрин илк мөшгләриндән тамашасына гә-дәр кечән мүддәт әрзиндә Чаббарлы бир күн дә актёрлардан ајрылмыр. Онлара мәсләһәтләр ве-рир, көмәк едирди, ајры-ајры актёрларла ролу һазырлајана гәдәр саатларла мөшг едир, онун һәрәкәтинә, јестинә, данышығына диггәт јети-рирди. "Севил"ин илк тамашасы мисилсиз мү-вәффәгијјәт газаныр, чүнки "бөјүк сәнәткар һәја-тын нәбзини тутмушду".

"Севил"ин биринчи пәрдәсиндән сонра Чаб-барлы сәһнәјә чыхыр, Мәрзијә ханымын әлләри-ни дөнә-дөнә сыхыр: "Сағ ол, Мәрзијә ханым... Сән Севилини севәрәк жаратдын. Чох сағ ол, ја-ша!".

Чаббарлы театрда тамашаја гојулан бүтүн әсәрләрә һәдсиз марагла бахарды: актёр ја-ра-дычылығына, ајры-ајры сәһнәнин тамашачыја тә'сиринә хүсуси диггәт јетирәрди. Һәр бир актёрун мүвәффәгијјәтли ојунуна севинәр, тәг-

дир едәрди, гүсуруну да “елә дејәрди ки, һеч ким инчимәзди”.

Гоголун “Мүфәттиш” комедијасынын тамашаја һазырланмасыны хатырлајан Мустафа Мәрданов јазыр ки, мәшг заманы Чаббарлы ојунумдан хошланмады, Хлестакову бөјүк әдибин адына лајиг ојнамағы тапшырды, “Мүфәттиш” әсәри һаггында бир нечә китаб вериб охумағымы мәсләһәт көрдү.

Сона ханым Һачыјева да Севәр, Сона, Алмаз ролларында мүвәффегијәтли чыхышларыны јахын досту вә мүәллими Чаббарлынын ады илә баглајыр.

Чаббарлы исте’дадлы кәнч актјорларда өз гүввәсинә дахили инам јарадыр, онлара һәссас мүнасибәт бәсләјирди. “Октај Елоғлу” пјесиндә Дурсун ролу илә сәһнә аләминә дахил олан Абас Рзајев сонрлар Чаббарлынын, демәк олар ки, бүтүн әсәрлериндә ојнамышдыр. Онда бу тамшалара һөвәси Чаббарлы ојадыр, өзү дә һазырлајырды. А.Рзајев хатирәсинин бир јериндә јазыр: “Севил” әсәри тамашаја гојулдугдан бир аз сонра бир күн Чәфәр мәнә деди:

-Абас, сәнинлә сәһбәтим вар. Кедәк мәним отағыма. Кетдик.

Бир гәдәр сәһбәтдән сонра мәнә деди:

-Абас, мән истәјирәм ки, сән Бабакишини ојнајасан.

-Ај Чәфәр, Мирзагадан сонра мәним үчүн чә-

тин олар- дедим.

-Бир јердә ишләрик, ојнарсан,- дејә мәнә үрәк-дирәк верди. Мән разылашдым. Доғрудан да, Чәфәр мәнимлә ишләди вә мән дә Бабакишинин ролуну пис ојнамадым”.

Чаббарлы кәнч актјорларын арзусуна бөјүк һәссаслыгла јанашырды. О, Мәммәд Әлили деји ки ми “чаван бир актјорун һәр һансы бир ролу ојнамаг истәдијини билдикдә, әввәлчә онун бир рола јарајыб-јарамадығыны өлчүб-бичдикдән сонра чыхыш етмәси үчүн әлиндән кәләни әсиркәмәзди. Һәтта кәнчләрин гүввәси илә јени бир театр јаранмасынын арзусу илә јашајыр вә онлар үчүн дә әсәр јазачағыны сөјләјирди”.

Актјорун јүксәк мәдәнијәтли, биликли олмасы театрын үмуми мәдәни сәвијәсинин јүксәлмәси үчүн зәмин јарадырды. Буну нәзәрә алан Чаббарлы театрда китабхана ачмаг мәсәләсини ортаја атмышды. О өз һәмкарларына дејирди: “Актјор кәрәк савадлы олсун, тез-тез башга театр тамшаларына бахсын, ајры-ајры актјорларын сәнәткарлыг хүсусијәтләри илә таныш олсун”.

Чаббарлы театрда студия јаратмышды, өзү дә бурада дәрс дејирди.

Чаббарлы милли театрын јүксәлишиндә исте’дадлы актјорларын гүввәсинә инанырды. Она кәрә дә, һәр бир кәнч актјора бөјүк гајғы илә јанашыр, онун габилијәт вә бачарығынын инкишафына шәраит јарадырды. Чаббарлы актјорун

әмәјини жүксәк гижмөтләндирирди. О, әсл театр фәдаисини- актјору чанлы әдәбијат адландырырды:

“... Бөјүк бир әдибин ујғусуз кечәләр боју чалышыб вүчүдә кәтирдији бир әсәри онун өлү кагызлар үзәриндә гараладығы фикирләри, фәлсә-фәләри, көзәлликләри, күлүшләри, көз јашларыны актјорлар алыр вә өзүндә чанландырага бөјләликлә сөјләдији сөзләр, фырлатдығы фәрјадлар, инилтиләр е’тибары илә чанлы бир әдәбијат олмуш олур”...

Ҷаббарлы актјора милли инчәсәнәти төчәсүм едән, чанландыран сәнәткар кими бахырды: “... Актјор бир рәссамдыр ки, өзү өз әсәридир... Ејни заманда чанлы бир шәкилдир ки, өзү өз јардычысыдыр... Актјор бир һејкәлтәрәшдыр ки, јаратдығы һејкәл өзүдүр... Актјор бир мусигишүнасыдыр. Ејни заманда актјор чанлы бир аләти-мусигидир. Даһа доғрусу, актјор бир мусигишүнасыдыр ки, чалдығы аләти — мусиги јенә өзүдүр...”

Халг артисти Исмајыл Дағыстанлы јазыр: “Ҷәфәр театры вә онун актјорларыны өз шәхсијәтиндән, шәхси мәнәфеләриндән даһа жүксәк тутурду. Онун үрәји јалныз бир мәгсәдлә чырпынырды ки, бу да театры жүксәк сәнәт зирвәсинә галдырмаг вә күчлү, мәдәни, биликли актјор, режиссор кадрлары јаратмаг иди.”

Она көрә дә, Ҷаббарлы театра зәиф, халтур әсәрләр бурахмырды. Онлары зорла сәннәјә чы-

хармаг хәјалына дүшән чызмагарачы, үздәнираг драматурглары мөһкәм тәнгид едирди. Халг шаири Сүләјман Рүстәм јазырды: “Бу адамлар рәдд чавабы алдыгда, бөһтанлара вә ифтиралара әл атмагдан чәкинмирдиләр.

Бир дөфә Ҷәфәр мәнә бу адамларын әлиндән зинһара кәлдијини сөјләди. Мән бу мәсәлә илә әлагәдар “Коммунист” гәзетиндә чыхыш етмәк истәдим. О, буна разы олмады. Мән өз фикрими ајры шәкилдә гәләмә алдым. “Драматург Сәфәр Әми оғлу” адлы һекајәмдә Ҷәфәрин әлејһинә олан халтурачылар, бөһтанчылар гаршы чыхдым”.

Ҷаббарлы сәһнә әсәринин мүвәффегијјәтини истә’адлы актјорларын биркә әмәкдашлығында көрүрдү. Она көрә дә, һарада олурса-олсун актјорларла сых әлагә сахлајыр, онларын гајғысыны чәкирди. Исмајыл Һидајәтзадә Сухумидә мүаличә заманы театр аләминдә баш верән һадисәләрдән хәбәр тутурду. Чүнки Ҷаббарлы онунла мүнтәзәм мәктублашырды. О өз мәктубларындан бириндә достуна јазырды ки, “Алмаз” пјесини А.Тугановла тамашаја гојур, Шәриф обrazyны она тапшырыр. Бу хош хәбәр И.Һидајәтзадәни севиндирир. О, Бакыја гајыдан кими унутулмаз мәшг күнләри башлајыр. Һәр күн мәшгдән сонра Ҷаббарлы илә евә кәләр, јејибичәр, достларыны көзләрдиләр: Һүсәјн Ҷавид, Мирзә Мәммәдәли Сидги, Аббас Мирзә Шә-

рифзадә, Үлви Рәчәб... Чәфәр Чаббарлы бу мәчлисләрдә парлаг зәкасы илә һамыны һејран едәрди.

Исмајыл Дағыстанлының хатирәси дә бу чәһтдән марағлыдыр. 1931-чи илдә о, театрдан чыхыб Дағыстана кедир. Кәнч актјорун арзусу “һәр јери, бүтүн шәһәрләри” кәзмәк иди: о, өзүнә репертуар сечир, һәр рола ујғун палтар тикдир, гастрол сәфәринә чыхыр: Дағыстанын шәһәр вә көндләриндә олур. Бир нечә ајдан сонра Исмајыл Дағыстанлы Бақыдан мәктуб алыр. Буну Чаббарлы вә Сүлејман Тағызадә көндәрмишди. Чаббарлы гајғы долу мәктубда јазмышды: “Адә, ләзки баласы, сәнин бу сојугда шахталы Дағыстан дағларында нә ишин вар? Дағыстанлы олуб, башымыза бәла олмадын ки, чых кәл театра, мәним үчүн Папазанлыг еләмә... Бу јол доғру јол дејил. Хүсусән сәнин үчүн чох тездир”.

Чаббарлы пјесин охунушундан сәһнә төчәссүмүнә гәдәрки јарадычылыг просесиндә кәркин, јорулмаг билмәдән ишләјир, сәһәрдән-ахшамәдәк театрда олурду. Арвады Сона ханым хөрәклә бәрәбәр, она көндәрдији бир мәктубунда јазыр: Евдә шикајәт едирсән ки, “орам ағрыјыр, бурам ағрыјыр. Елә ки театра кетдин, дирчәлирсән. Истәјирсән, јорған-дөшәјини дә көндәрим театра”.

Чаббарлының вахты јох иди. “Отелло”, “Гагачлар”, “Мүфәттиш”, “Намус”... пјесләринин мәшгләри, ајры-ајры әсәрләрин тамашасы ону

бир дәгигә динчәлмәјә гојмурду. Бүтүн вахтыны театрда кечирән Чаббарлы театра һамыдан тез кәләрди, “анчаг бир јердә отурмазды. Мәшг заманы ложада, партердә, балконда, сәһнә архасында көрәрдик”.

Чаббарлы сәһнә техникасы илә дә чидди марағланырды: ону “декор, әлбисә, грим вә ишыг сехләриндә тез-тез көрмәк оларды”.

Сона ханыма көндәрдији чаваб мәктубунда Чаббарлы кәркин вәзијәтини ики-үч кәлмә илә ифадә етмишди: “Сона, бу нечә вахтда хасијәти-мә бәләдсән. Мән театрсyz јашаја билмәрәм. О бәрәдә мәнә сөз демә”.

Чаббарлы киностудијада ишләмәјә кетдији заман өз јеринә — әдәби һиссә мүдири вәзифәсинә Сабит Рәһманы мәсләһәт көрмүшдү. О, кәнч һәмкары илә сых әлагә сахлајыр, ондан театрда баш верән һадисәләри — јени әсәрләр, тамашаја гојулан пјесләрин сәһнә гурулушу вә саирә һаггында әтрафлы сорғу-суал едирди. Чаббарлы театрда һәр шәјлә чидди марағланырды. О, Сабит Рәһмана демишди: “...Мән театрсyz бир күн белә јашаја билмәрәм”.

Чаббарлы өлмәз әсәрләрин сәһнә төчәссүмүнү көрмәк үчүн театрын сирринә дәрин бәләд олмаға чан атыр, режиссорлуға чидди һәвәс көстәрирди. О, һәр бир пјесин мүвәффәгијәтли тамашасында һәм актјорун, һәм дә режиссорун сәнәткарлыг бачарығыны, истә’дадыны көрүрдү. Чаб-

барлы дејирди: "... режиссор да драматург кими бир сәнәткардыр. Режиссор вар-әсәри өлдүрөр, режиссор да вар-әсәри галдырар..."

Чаббарлы режиссорлуға бөјүк сәнәт кими бахырды. Она көрә дә, халга мөхсус олан сәһнәни идарә етмәк, һәјаты бүтүн рәнкарәнклији, тәбни көзәллији илә сәһнәдә вермәк үчүн режиссор адәт-ән'әнәни өјрәнмәли, дәрин биликли, мә'луматлы олмалы, мәнсуб олдугу милләтин "бүтүн мисалларыны, аталар сөзләрини, дилини, данышығыны, зәрб мәсәлләринин хүсусијәтләрини, бајрамларыны, јасларыны, бунларын сәбәбини тә'јин етмәјә чалышан вә һәм дә бачаран бир адам олмалыдыр".

Чаббарлы өзү шифаһи халг әдәбијјатыны гајғы илә өјрәнир, һәмкарларына да тәрәвәтли аталар сөзләрини, ләтифәләри, зәрб мәсәлләри топламағы, өјрәнмәји мәсләһәт көрүрдү. О, һағлы олага јазырды: "дилләрдәки дастанлар, маһнылар, тапмачалар, нағыллар ел әдәбијјаты нүмунәләрини өјрәнмәк үчүн илк васитә вә доғру бир тәрчүмандыр".

1927-чи илдә "Коммунист" гәзети редакциясында тәрчүмәчи ишләјән Адил һачыјев өз хатирәсиндә баш тәрчүмәчи — Чаббарлынын шифаһи халг әдәбијјатына дәрин бәләдлийиндән һејранлыгла данышыр. О, бир дәфә күндүзләр сорағы драм театрындан, каһ да киностудијадан көлән, ахшамлар мөтбәәдә тәрчүмәчилик едән

Чаббарлыдан бу гәдәр ел сөзләрини һарадан топлadyғыны сорушур. Чаббарлы она ики гәпик вериб дејир: "Һә, инди зәһмәт чәк... мин трамваја... ики гәпик вер, билет ал.. Әјләш... Шәһәрә кәлән вә шәһәрдән гајыдан гочаларын... ширин сәһбәтләринә, дузлу зарафатларына вә тез-тез "Мәсәл вар, дејерләр...", јахуд "Аталар демишкән..." сөйләјәркән ешитдикләрини вә билдикләрини дәрһал дөфтерчәнә гејд ет, сонра јери кәләндә ишләт,—деди".

Чаббарлы драматург, сценарист, һәм дә көркәмли режиссор иди. О, танынмыш режиссор А.Тугановла бир јердә, сонра исә мүстәгил гурулушчу режиссор кими ишләмишдир. Илк тәшәккүл дөврү театр, опера вә кинода бир сыра әсәрләрин гурулушу онун ады илә бағлыдыр. Сона ханым өз хатирәсиндә јазыр ки, Чаббарлы тамашаја гојдугу бүтүн пјесләрә вар гүввәсини верирди, "чаныны сәһнәдә гојурду". Она көрә, "театрда режиссор ишләркән, евә чох јорғун кәлирди". Лакин она бу ишдән әл чәкмәји тәклиф едәндә гәти дејирди: "Јох, даһа мән режиссорлуғдан әл чәкә билмәрәм".

Чаббарлы ахтарыш јолларынын мүчаһиди иди. О, кәнч гүввәләри театр әтрафына топлајыр, онларын фәрди јарадычылыг ампуласыны мүәјјән едир, инкишафына чалышыр, реквизиит алыр, һәјаты өјрәнирди. Бир сөзлә, милли мәденијјәтин јүксәлиши јолунда фәдакарлыгла чалы-

шырды.

Чаббарлы ярадычылығынын көркәмли тәдгигатчысы академик Мәммәд Ариф онун “ән чох әдаләтсиз тәнгидә мә’руз галдығы” илләри — 1928-1931-чи илләри “язычынын ярадычылығында ән мәһсулдар, идеја вә бәдии чәһәтдән мүвәффәғијјәтли” дәвр һесаб етмәкдә һағлы иди. Бу дәврдә “Севил”, “Алмаз” вә “1905-чи илдә” пјесләри јаранмышды. Онларын јазылмасы Чаббарлынын әдәбијјат вә театр сәнәти уғрунда мүбаризәдә өз мөвгәјини мүәјјән етдијини көстәрирди. Мәһз она көрә дә әдаләтсиз, гәрәзли һүчүм, һәтта бәһтан долу чыхыш вә мөгәләләри Чаббарлы е’тинасызлығла, фөвгәл’адә бир сакитликлә гаршылајырды. Лакин бу сакитлијин архасында олан мә’нәви дөзүмлүк, ирадә әзми бөјүк сәнәткарын ярадычылығы илә ујушмајан тәнгиди мүлаһизәләри, тәклифләри әсаслы мүлаһизәләрлә рәдд етмәјә, ағыллы, ганеедичи фикирләри нәзәрә алмаға имкан верирди. Әдәби тәнгидә гаршы онда мәдәни, диггәтли бир мүнәсибәт варды, “һәтта, әдаләтсиз тәнгид она пис тә’сир едәндә дә өзүнү сахламағы, әсәбилијини бүрүзә вермәмәји бачарыр”ды.

“Севил” әсәринин кениш мүзакирәси кечириләндә үздәнираг тәнгидчиләрдән бири Чаббарлыны һәтта совет һөкүмәтинә бәһтан атмағда тагсырландырмышды. Бу вахт клубда арха сыраларын бириндә әјләшән Чаббарлыны мүшаһидә

едән Мәммәд Ариф јазмышдыр: “О, башыны дик тутараг, чешмәкли көзләрини нагигә дикмишди. Бәлкә дә үрәјиндә: “Бу ахмаг нә данышыр?”— дејирди, амма заһирән һеч бир әсәбилик көстәрмир, дејилән сөзләрә һеч бир шејлә өз мүнәсибәтини билдирмирди. Елә бил ки, бу сөзләрин һеч она дәхли јох иди...

Бу, Чаббарлыја хас олан бир лагәјдлик вә лаүбаилик идими? Јох! Ахы, биз онун чох принципал олдуғуну вә лазым кәлдији заман өз фикирләрини инадла мүдафиә етдијини, бунун үчүн чох тутарлы вә мәнтигли сүбут вә дәлилләр кәтирдијини билирдик”.

Мә’лум олдуғу кими, “Од кәлини” пјеси дә һәлә тамашаја гојулмамыш бә’зи театр тәнгидчиләринин һүчүмләрына мә’руз галмышды. Онлар әсәри тамашаја гојмаға е’тираз етмишләр. Чаббарлыја сөз вериләндә әсәбиләшмәдән демишдир: “Мәнчә, әсәри мүтләг тамашаја гојмаг лазымдыр. Әсәрин ән көзәл тәнгидчиси халгдыр, тамашачыдыр. Ојнајаг, халгын тамашаны нечә гаршыладығыны көрәк. Сонра јенә данышарыг”.

Әсәр бөјүк әкс-сәда јаратды. Тамашачы күтләси пјеси һәрарәтлә, гызгын мәһәббәтлә гаршылады.

Мүасирләри Чаббарлынын заһири көрүнүшүнү белә тәсвир едирләр: ортабојлу, арыг, гарајаныз, көзләри чешмәкли, күләрүзлү, чох садә кәјмли. Лакин “онда инсаны аһәнрүба кими чәкән

бир чазибә вар иди”. Халг шаири Рәсул Рза яздығы кими, сон дәрәчә тәвазәкар олан “Чәфәр Чаббарлы илә данышмаг, мүбаһисә етмәк, ондан мәсләһәт алмаг, һәтта она “мәсләһәт” вермәк үчүн рәсми вә јахын танышлыг лазым дежилди”.

Чүнки онун чешмәк алтындан диггәтлә бахан нүфүзедичи, ири гара көзләриндән мейрибанлыг, нурлу сифәтиндән хош тәбәссүм, доғмалыг әс-кик олмазды.

Чаббарлы үмумхалг мөһәббәти газанмышды, онун шәхсијәтини, бәдии јарадычылығыны одлу үрәклә сеvirдиләр. Онун шәхси һәјаты, драм әсәрләри, әдәби фәалијәти һамыда чидди мараг доғурмушду.

Мирзә Ибраһимов јазыр: “О дөврүн адамлары вә хүсусән кәнчләр Чәфәрин әсәрләрини нијә елә гызғын сеvirдиләр? Нијә һәр әсәри бөјүк бир әдәби-ичтимай һадисә олурду? Чүнки Чәфәрин әсәрләри бизи дүшүндүрән, бизи һәјәчәнландыран, бизи јашадан мәсәләләрә тохунурду. Чәфәр сәһнә васитәсилә зәманәнин адамлары илә данышыр, сөһбәт еdir, мүбаһисә ачырды. Онлары ирәли чағырырды. Чәфәрин әсәрләриндә көһнәлијә гаршы нифрәт вә јени һәјат гурмаг ешги” варды.

Чаббарлынын сәнәти кәнчләрин гәлбиндә һәјат ешги, мүбаризә әми, јазыб-јаратмаг һөвәси ојадырды. М.Ибраһимов “Ајдын” пјесинин сәһнә тәчәссүмүнүн онда ојатдығы тәәссүраты

белә изаһ еdir: “Елә бил ки, күчлү бир фыртына мәни өз ганадларына алыб, кичик тәпәчикләрдән ајырараг, һүндүр зирвәләрә галдырды, улдузлара тәрәф апарды. О күндән театр мәним көзүмдә гејри-ади бир шејә: сәһрли, чазибәдар, фүсункар, чошгун бир аләмә чеврилди”.

Мирзә Ибраһимов Чаббарлы сәнәтинин мә’бәди олан театра гәлби илә бағланды. “Отгај Елоғлу” пјесинин тамашасы онун гәлбиндә сон дәрәчә чошгун һиссләр, хош дујғулар ојатмышды. Мирзә Ибраһимов јазыр: “Бу тамашадан сонра дүшүндүрүм: доғрудан да, сәһнә бир тилсимди, орада е’чазкар бир гүввә вар ки, инсана бу гәдәр тә’сир еdir. Онда мән һисс етдим ки, үрәјимдә јени бир арзу баш галдырыр — јазмаг арзусу!”

Чаббарлынын әсәрләри Азәрбајчан һүдудларындан хејли узагларда белә гардаш халгларын мәдәни инкишафына күчлү тә’сир көстәрирди.

Дағыстанын халг артисти Һәмид Рүстәмөв кумык театрынын илк ахтарышлар дөврүндә јүксәлишини Чаббарлынын ады илә бағлајыр.

Түркмәнистанын көркәмли драматургу Һүсејн Мухтаров Чаббарлынын “Од кәлини”, “Јашар”, “Севил”, “1905-чи илдә” әсәрләринин репертуара мөһкәм дахил олмасыны, драматург вә артистләрә тә’сирини сөјләјирди. О, ејни заманда ифтихар һисси илә јазырды: “Мәнсә он сәккиз илди ки, драматуркија илә мөшғулам. Һәлә дә һәр әсәр јазанда бөјүк мүәллимин Чәфәр Чаб-

барлы әлмәз бир устад кими көзүмүн габагына кәлир. Мәнә елә кәлир ки, онун өзәмәтли руһу мәһз мәним һәр бир јаздығым әсәри јохлајыр вә өјрәдир”.

Мә’лум олдуғу кими, сәһнә әсәрләринин гүвәтли, бәдии чәһәтдән долғун вә дөврүн тәләбләринә ујғун јазылмасы онларын кениш халг күтләләринә тә’сири илә өлчүлүр. Бу чәһәтдән Чаббарлы пјесләринин сәһнә талеји уғурлу олмушдур.

Мәммәдказым Әләкбәрли әсәрләрин охучу вә тамашачыларә тә’сирини јазычынын сәнәткарлыг бачарығы, усталығы илә әлагәләндиридди. О јазырды: “...Чәфәрдә — тарихдә аз-аз инсанларә мәхсус олан бир сәнәт гүдрәти вар иди. О, охучусуну, тамашачысыны јалныз бир ан үчүн дејил, һәмишәлик өз тә’сири алтына алырды”.

Чаббарлынын пјесләри һәјат мәктәби иди. Онун сәһирли аләминә дахил олан һәр кәс елә бил ки, һәјат һадисәләрини јенидән дәрк едир, мә’нән зәнкинләшдиридди. Ејни заманда, һәр кәс елә бил ки, көһнәликлә барышмајан, үсјанкар, мәрд вә ләјагәтли Ајдын, Оштај, Елхан, Күлүш кими образларын симасында доғма адамлары көрүрдүләр. Бу мә’нада онлар Чаббарлы гәһрәманлары илә мә’нән бирләширдиләр.

Чаббарлы өз әсәрләринин тә’сирини көрүрдү: Тамаша заманы Чаббарлы салону кәзир, мүхтәлиф јерләрдә отуруп, әсәрин тамашачыларә нечә

тә’сир етдијини, әсәр һаггында тамашачыларын рә’јини өјрәнмәјә чалышырды. Бу, онун адәти иди.

Сона ханым өз хатирәсиндә јазыр ки, “Севил” пјеси тамашаја гојуланда чадра әлејһинә гәти мүбаризә апарылырды. Чәфәр мәнә чадраны атмағы тәклиф етди. “Мән исә дејирдим ки, јох, атмарам, мәһәлләдә һәрә бир сөз дејәр.

—Әввәл-ахыр чадраны атачагсан. Анчаг сонрадан атынча, мәһәлләмиздә һамыдан әввәл атсан јахшыдыр, — дејә һәр күн мәнимлә бу һагда мүбаһисә едәрди.

Бизә гәзет кәтирән почталјон бир күн мәнә деди:

—Сона бачы, сәнин шәклин гәзетдә чыхыб.

Мән бәрк тәәччүбләндим:

—Ола билмәз!

—Ај Сона бачы, мәкәр мән сәни танымырам, нә дүшүб мәнә ки, јалан данышым? — дејә почталјон чаваб верди.

Гырагда дуран Чәфәр сәһбәтимизә гарышыб деди:

—Балам, киши дүз дејир дә, чадраны атмысан, бу һагда гәзетдә дә јазын кедиб. Һәлә өзүндән башга гоншу арвадлары да чадраларыны атмаға чағырмысан. Даһа киши илә һөчәт нијә едирсән?

Әлләрим әсә-әсә гәзети ачдым. Көрдүм... почталјон дүз дејирмиш.

Киши кедәндән сонра Чәфәрлә даваја башла-

дым ки, нә үчүн мәним шәклими гәзетә вериб, адымдан да мөгалә жазыб. Ахы, мән нә вахт чадрамы атмышам? Һәтта агладым да.

Чәфәр мәни сакитләшдириб деди:

—Сонасы, чадраны атмырсан—атма, даһа агламаг нәјә лазым? Анчаг сәнин үчүн јахшы дејил, халг дејер ки, өзү мөгалә жазыб, һај-күј галдырыб ки, чадрамы атырам: амма јенә чадрада кәзир. Бир дә мәним өзүм үчүн дә јахшы дејил. Ахы баша дүш ки, јахшы олмаз, мән чадра әлејһинә әсәр жазым, сән чадра өртәсән? Јарамаз ахы!..

Бакы мәктәбләриндә охујан гызлар да дәстәдәстә “Кәнч ишчи” гәзети редаксијасына кедиб чадраны башларындан атырдылар. Бу һадисәдән хәбәр тутан Чаббарлы гардашы гызы Мәләк ханыма дејир:

“Сағ олун, мәним Севилләрим... Инди билдим ки, әсәрим өз күчүнү вә тә’сирини көстәрир”.

Көркәмли рус драматургу Анатоли Сафронов жазыр: “Драматург үчүн өз әсәринин күтлөләрә тә’сирини көрмәкдән бөјүк хошбәхтлик ола билмәз”.

Көркәмли тәнгидчи Әли Назим Чаббарлынын јарадычылыг јолу һаггында мөгалә үзәриндә ишләдији заман бөјүк драматургун вахтсыз өлүм хәбәрини ешидиб сарсылыр; дүнән театрын режиссор кабинетиндә онун мөгаләсини динләјән, өз фикрини сөјләјән драматург артыг сусмушдур. Тәнгидчи онунла тәсәлли тапыр ки,

“Чәфәр өз севилләри, алмазлары, јашарлары, бахышлары вә ејвазлары илә” “бизим арамызда, бизим өмрүмүздә” јашајыр.

Әли Назим Чаббарлы ирсиндә јарадычы шәхсијјәтин мә’нәви гүдрәтинин тәмсил олундуғуну сөјләјир. Ону мүасир драматуркија, “бәдии тәһсил вә ејрәнмә булағы” һесаб едир. Онун “устаылыг вә сәнәткарлыг сирләрини” ејрәнмәји мәсләһәт көрүр.

Исте’дадлы јазычы Сејид Һүсејн Чаббарлы сәнәтинин милли мәдәнијјетә кәтирдији јенилији белә ифадә етмишдир: “Чәфәр драматуркијамызда бир мәктәб ачыб кетди”.

Азәрбајчан драматуркијасынын кечдији јарадычылыг јолунда Чаббарлы сәнәтинин үлвијјәти, тә’сири сүбут олунмушдур. Јазычы Јусиф Әзимзадә “Ширин хатирәләр”индә елә бил ки, һамынын үрәјиндән хәбәр верир: “...Чәфәр Чаббарлынын јарадычылығы, шәхсијјәти бизим үчүн һәјат мәктәбидир”.

Азәрбајчан Дөвләт Академик театрынын гоһаман сәһнә хадимләри арасында елә бир адам тапмаг олмаз ки, Чаббарлыны милли мәдәнијјәтин јүксәлишиндә бөјүк хидмәтләри олан гүдрәтли сәнәткар, јахын дост, мүәллим кими хатырламысын. Халг артисти Исмајыл Дағыстанлы јазырды: “Чәфәр Чаббарлы өлмәз бир ирс гојуб кетмишдир. Онун јаратдығы јени типли театр бизим үчүн вә кәләчәк нәслимиз үчүн бөјүк

бир мәктәбдир”.

Илләр кечсә дә, мүасирлик руһу, жүксәк сәнәт-карлыг тә’сири, долғун ичтимаи мәзмун тамашачыларын үрәжинә јол тапыр, онлары һәјәчанландырыр. Бунлар истәр-истәмәз көркәмли рус драматургу Анатоли Сафроновун сөзләрини јада салыр: “...Әкәр исте’дад јаланчы дејил, һәгигәтдирсә, дәмә дүшүб шиширдилмәјиб, халга мөхсүсдур, халгын фикирләри вә арзулары илә мајаланыб, доғма торпағынын ширәси илә гидаланыб, өз халгынын гәлбинин дөјүнтүсүнү динләјә билибсә, халг һәјатынын әсас һадисәләрини көрмәји бачарыбса, бу заман јазычы һәјаты нечә көдәк олса да, о, даим јашајачаг, гәдирбилән нәсилләрә фәрәһ верәчәкдир”.

Чәфәр Чаббарлы сәнәти өлмәздир, әбәди јашардыр. Одур ки, бөјүк сәнәткарын шәхсијјәти заман кечдикчә даһа әзәмәтли көрүнүр, нәсилләрин гәлбиндә өзүнә јер тапыр.

Китабын ичиндәкиләр

Бөјүк сәнәт баһадыры	63
Хатирәләрдә галан изләр	75

Редактору: Нәркиз РҮСТӘМЛИ
Тех.редактору: Ибраһим ӨМӨР

Јығылмаға верилиб: 20.05.2001.

Чапа имзаланыб: 20.07.2001.

Офсет чап үсулу. Форматы 70х90 1/32.

Физики һәчми 8 ч.в. Сајы 1000.

Гижмәти мүғавилә илә.

Китаб "Нурлан" полиграфія мәркәзиндә јығылыб, сәһифәләнмиш вә офсет үсулу илә чап едилмишидир.

115

036

